

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎзДЖТУ ҳузуридаги ЧЕТ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШНИНГ
ИННОВАЦИЯВИЙ МЕТОДИКАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
РЕСПУБЛИКА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ МАРКАЗИ**

**ФИЛОЛОГИЯ ВА ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШ: ШАРҚ ТИЛЛАРИ, ЯПОН, КОРЕЙС
ТИЛЛАРИ**

**МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТНИНГ
ЛИНГВИСТИК АСОСЛАРИ**

модулибўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент – 2016

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**OLY TA‘LIM TIZIMI PEDAGOG VA RAHBAR
KADRLARINI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISHNI TASHKIL ETISH
BOSH ILMIY-METODIK MARKAZI**

**O‘zDJTU HUZURIDAGI CHET TILLARNI O‘QITISHNING
INNOVATSIYAVIY METODIKALARINI RIVOJLANTIRISH
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY MARKAZI**

FILOLOGIYA VA TILLARNI O‘QITISH: SHARQ TILLARI

**“MADANIYATLARARO MULOQOTNING
LINGVISTIK ASOSLARI”
moduli bo‘yicha**

O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Toshkent – 2016

Mazkur o‘quv-uslubiy majmua Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2016 yil _____dagi ____-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv reja va dastur asosida tayyorlandi.

Tuzuvchi: Z.Xudaybergenova TDSHI Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasini mudiri, prof., f.f.d.

Taqrizchilar: Sugano Reyko (Yaponiya) - TDSHI “Yapon filologiyasi” kafedrasini dotsenti
Q.Omonov – TDSHI Sharq filologiyasi fakulteti dekani, f.f.d., dots.

O‘quv -uslubiy majmua O‘zDJTU huzuridagi RIAIM Kengashining 2016 yil _____dagi ____-sonli qarori bilan tasdiqqa tavsiya qilingan.

MUNDARIJA

I.ISHCHI DASTUR	4
II.MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA‘LIM METODLARI.....	8
III. AMALIY MATERIALLAR MAZMUNI	10
IV. KEYSLAR BANKI.....	62
V. MUSTAQIL TA‘LIM MAVZULARI	66
VI.GLOSSARIY	59
VII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI	80

I. ISHCHI DASTUR

“Madaniyatlararo muloqotning lingvistik asoslari” modulining maqsadi: zamonaviy madaniyatlararo muloqot va madaniyatlararo munosabat muammolarini lingvistik aspektida tadqiq etishning nazariy asoslari bilan tanishtirish, madaniyatlararo muloqot nazariyasi, uning asosiy turlari va kategoriyalarini tahlil etish, madaniyatlararo muloqot kontekstida dunyoning lisoniy manzarasini anglashga o‘rgatish.

“Madaniyatlararo muloqotning lingvistik asoslari” modulining vazifalari:

- muloqot, til, madaniyat, ularning o‘zaro munosabati haqida axborot berish;
- madaniyatlararo muloqotning ko‘rinishlari, turlari, shakllari, modellari, tarkibiy qismlarini o‘rganish;
- madaniyatlararo muloqotni tadqiq etish usullarini tahlil etishga o‘rgatish;
- modul jarayonida egallangan bilimlarni madaniyatlararo muloqotning ma’lum bir vaziyatlarida qo‘llash ko‘nikmasi va malakasini shakllantirish;

Modul bo‘yicha tinglovchilarning bilimi, ko‘nikmasi, malakasi va kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar

“Millatlararo muloqotning lingvistik asoslari”kursini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

Tinglovchi:

- “til”, “muloqot” va “madaniyat” tushunchalari;
- til, muloqot va madaniyatning o‘zaro aloqasi;
- madaniyat va madaniyat turlari;
- millatlararo muloqot va uning turlari;
- dunyo manzarasi va dunyoning lisoniy manzarasi;
- verbal va noverbal muloqotni amalga oshirishning asosiy o‘ziga xos xususiyatlari;
- kommunikativ axloq va kommunikativ axloqning milliy-madaniy spesifikasi haqida **bilimlarga ega**

bo‘lishi;

Tinglovchi:

- o‘z kasbiy faoliyat sohaslarida millatlararo muloqotning o‘ziga xos jihatlarini anglashi va amalda qo‘llash;
- sharq tillaridagi verbal va noverbal muloqot o‘rnatishning o‘ziga xos usullarini tanlash;
- sharq tillarida madaniyatlararo muloqotni amalga oshirishda tug‘iladigan qiyinchilik va to‘siqlarni tahlil qilish;
- sharq tillarida madaniyatlararo muloqotni amalga oshirishda tug‘iladigan qiyinchilik va to‘siqlarni aniqlash, ularni bartaraf etish taklif va tavsiyalar ishlab chiqish **ko‘nikmalarini egallashi;**

Tinglovchi:

- til, madaniyat, muloqot, millatlararo muloqotning o‘ziga xos xususiyatlarini bilish va amalda qo‘llash;
- milliy madaniyat, milliy dunyo manzarasini belgilovchi omillarni bilish, milliy muloqotda yuzaga keladigan to‘siqlarni hal qilish;
- milliy va o‘zga madaniyat unsurlarini solishtirish, ularning lingvistik asoslarini aniqlash;
- millatlararo muloqotning verbal va noverbal ko‘rinishlarini tahlil etish;
- millatlararo muloqot muammolari va yechimi bo‘yicha takliflar berish;
- millatlararo muloqotning o‘ziga xos jihatlari va uning shaxs, madaniyat rivojiga ta’sirini baholash

malakalarini egallashi;

Tinglovchi:

- turli madaniyatlararo muloqotni o‘rnatishning lingvistik asoslari o‘quv jarayonini tashkil etish;
- milliy madaniyat va o‘zga madaniyat vakillarining dunyo manzarasi, dunyoning lisoniy manzarasini solishtirish;
- milliy madaniyat va o‘zga madaniyat spesifikasi haqida xulosalar berish;
- millatlararo muloqotning lingvistik asoslari bo‘yicha berilgan nazariy bilimlarni amaliyotda

to'g'ri qo'llash yuzasidan qarorlar qabul qilish **kompetensiyalarni egallashi lozim.**

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

«Tarjima uslubiyati» kursi ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar shaklida olib boriladi.

Kursni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilishi nazarda tutilgan:

- ma'ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentasion va elektron-didaktik texnologiyalardan;

- o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so'rovlar, test so'rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, kollokvium o'tkazish, va boshqa interaktiv ta'lim usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Modulning o'quv rejadagi boshqa modullar bilan bog'liqligi va uzviyligi

“Millatlararo muloqotning lingvistik asoslari” moduli mazmuni o'quv rejadagi «Tarjima uslubiyati» o'quv moduli bilan uzviy bog'langan holda pedagoglarning tarjima qilish, tarjimaga o'rgatish bo'yicha kasbiy tayyorgarlik darajasini orttirishga xizmat qiladi.

Modulning oliy ta'limdagi o'rni

Modulni o'zlashtirish orqali tinglovchilar insonning muloqot qilish muammolari, asliyat va tarjimada tillararo va madaniyatlararo o'zaro ta'sir, muloqotga yordam beruvchi omillar va to'siqlar, turli madaniyat vakillari muloqotidagi qiyinchiliklar, til va madaniyatning o'zaro munosabati, inson ongida aks etgan dunyoning tilda ifodalanishi, tilning shaxs shakllanishiga ta'sirini tahlil etish, bu masalalar bo'yicha, xususan, madaniyatlararo muloqot muammolari va ularning yechimini aniqlash va baholash, tavsiyalar berishga doir kasbiy kompetentlikka ega bo'ladilar.,

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Tinglovchining o'quv yuklamasi, soat				Mustaqil ta'lim
		Hammasi	Auditoriya o'quv yuklamasi		Mustaqil ta'lim	
			Jami	Nazaiy		
1.	“Madaniyatlararo muloqot” fanining yuzaga kelishi, shakllanishi va taraqqiyoti	4	4	-	4	-
	““Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi. Madaniyatlararo muloqotning muammolari.	6	6	-	6	-
2.	Madaniyatlararo muloqotning shakllari, modellari va vazifalari	10	8	-	8	2
3.	Madaniyatlararo muloqot va tarjima	10	8	-	8	2
	Jami	30	26	-	26	4

1-Mavzu. “Madaniyatlararo muloqot” fanining yuzaga kelishi, shakllanishi va taraqqiyoti

“Madaniyatlararo muloqot” fanining yuzaga kelishi omillari va sabablari. “Madaniyatlararo muloqot” fanining AQSh va Yevropada shakllanishi bosqichlari. taraqqiyoti. Muloqot tushunchasi. Kommunikativ

bilimlarning fanlararo xususiyati. Faoliyat nazariyasi muloqot nazariyasining metodologik asoslari sifatida. Insonlar va hayvonlarda muloqot. Muloqot nazariyasining ob'ekti, predmeti tadqiqot usullari. Muloqot nazariyasining predmeti va ob'ekti. Muloqotning qonunlari kategoriyalari. Tadqiqot usullari.

2-Mavzu. “Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi. Madaniyatlararo muloqotning muammolari

“Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi. Madaniyat fenomeni. O'zga madaniyat muammosi va etnotsentrizm. Madaniyat va qadriyatlar. Madaniyat va axloq. Kommunikativ akt tuzilmasi. E. Xollning yuqori va quyi kontekstualli madaniyat haqidagi qarashlari. G. Xofsted madaniy mezonlar nazariyasi. E.Xirshning madaniy savodxonlik nazariyasi. Madaniyatlararo muloqot aspektida konseptosfera va lingomadaniy jamiyatning lisoniy manzarasi. Madaniyat va til. Sepir-Uorf gipotezasi. Konseptlar tipologiyasi. Milliy, gender, yosh konseptosferasi. Kommunikativ axloq. Nutqiy axloqning milliy struktur spesifikasi. Anglash muammosi. Qabul qilish jarayoni va uning asosiy determinantlari. Atributsiya va uning madaniyatlararo muloqotdagi roli. Madaniyatlararo munozaralar, ularning yuzaga kelish sabablari va usullari.

3-mavzu. Madaniyatlararo muloqotning shakllari, modellari va vazifalari

Muloqotning falsafiy modeli, R.O. Yakobsonning lisoniy modeli, kibernetik model. “Kod” tushunchasi. Madaniy tizimlar va madaniyatlararo vaziyatlarni tadqiq etish usullari. Madaniyatlararo muloqot darajalari va ko'rinishlari. Verbal muloqotning asosiy birliklari. urli tadqiqotchilar izohida madaniyatlararo muloqot tipologiyasi. (shaxslararo daraja muloqot, kichik guruhlarda madaniyatlararo muloqot, katta guruhlarda madaniyatlararo muloqot, madaniyatlararo muloqotning milliy darajasi. . Madaniyatlararo muloqot ko'rinlarishlarining turli-tumanligi (verbal muloqot, noverbal muloqot, paraverbal muloqot, virtual muloqot). Madaniyatlararo muloqotning asosiy birliklari. Verbal va noverbal muloqot: madaniyatlararo tafovutlar. Verbal muloqotning o'ziga xos xususiyatlari. Noverbal muloqotning o'ziga xos xususiyatlari. Madaniyatlar dialogi. Inkulturatsiya va sotsializatsiya. Madaniyatlararo muloqotda akkulturatsiya. O'zga madaniyatni o'zlashtirishda “madaniy karaxtlik”. O'zga madaniyatni o'zlashtirishning M. Bennet taklif etgan modeli. Lisoniy shaxsiyat. Ikkilamchi lisoniy shaxsiyat. Lisoniy shaxsiyat fenomeni. Lisoniy shaxsiyatning darajalari. Ikkilamchi lisoniy shaxsiyat. Tarjimon «ikkilamchi lisoniy shaxsiyat».

4-mavzu. Madaniyatlararo muloqot va tarjima

Madaniyatlararo muloqotda tarjima masalalari. Tarjimada lakunalar. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari. Lingovomadaniy birliklar va ularning tarjimada berilishi. Tarjimaning kognitiv aspektlari. Voqelikning lisoniy tuzilmasini qurishda madaniy va kognitiv-semantik qonunitlari). Tarjima aspektida «moddiy ob'ekt», «makon», «vaqt», «harakat» kategoriyalarini kognitiv-semantik va lisoniy jihatdan tasavvur etish usullari. Muqobilsiz leksika tarjimasi. Realiyalar tarjimasi.

O'QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- noan'anaviy o'qitish (interaktiv, konferensiya, debat);
 - davra suhbatlari (muhokama etilayotgan muammo va uning yechimi bo'yicha mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo'yicha dalillar va asosli raqamlar taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

BAHOLASH MEZONI

№	Baholash mezon	Maksimal ball	Izoh
1	Portfolio yaratish-	2.5	Integrallashgan til ko'nikmalarini

	1,5ball Keys tuzish – 1,0 ball		har biri bo'yicha aniq topshiriqlar bajariladi va baholanadi
--	-----------------------------------	--	---

II. MODULNI O'QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA'LIM METODLARI.

MULOQOT TRENINGI

Ushbu trening tinglovchilarda dars jarayonida mustaqil fikrlashga, o'z fikrini erkin holda bayon eta olishga hamda ularda bahslashish madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, odatda bunday mashg'ulot tinglovchilarni kichik guruhlariga bo'lgan holda o'tkaziladi.

FSMU TEXNOLOGIYASI

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda, bahs munozaralar o'tkazishda yoki o'quv-seminari yakunida (tinglovchilarning o'quv seminari haqida fikrlarini bilish maqsadida), yoki o'quv rejasi asosida biron bo'lim o'rganib bo'lingach qo'llanilishi mumkin, chunki bu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, shu bilan bir qatorda tinglovchilarni o'quv jarayonida egallagan bilimlarini tahlil etishga, qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda tinglovchilarni bahslashish madaniyatiga o'rgatadi.

BLIS-SO'ROV TEXNOLOGIYASI

Blis- pedagogikada tezkor, bir zumlik ma'nosida ishlatiladi.

Bu texnologiyada tinglovchilarga o'rganilgan butun mavzu yoki uning ma'lum qismining asosiy tushunchalari va tayanch iboralari bo'yicha tuzilgan savollarga javob (og'zaki, yozma, biror jadval yoki diagramma ko'rinishida) berishlari taklif etiladi.

BLIS – O'YIN TEXNOLOGIYASI

Ushbu texnologiya tinglovchilarni harakatlar ketma-ketligini to'g'ri tashkil etishga, mantiqiy fikrlashga, o'rganayotgan predmeti asosida ko'p, xilma-xil fikrlardan, ma'lumotlardan kerakligini tanlab olishni o'rgatishga qaratilgan. Ushbu texnologiya davomida tinglovchilar o'zlarining mustaqil fikrlarini boshqalarga o'tkaza oladilar, chunki bu texnologiya shunga to'liq sharoit yaratib beradi.

SINEKTIKA METODI

Bu metod amaliy, seminarlar va laboratoriya mashg'ulotlari uchun qulay bo'lib, «aqliy hujum» metodiga yaqin. Bunda tinglovchi darsda qo'yilgan muammoni hal qilish yuzasidan analogiyaga asoslangan holda o'z fikrlarini, qarashlarini olg'a suradi. Bunda analogiya bevosita, shaxsiy, ramziy va xayoliy bo'lishi mumkin.

GALEREYANI AYLANISH METODI

Kichik guruhlarining barcha a'zolariga bitta muammo taklif etiladi. Har bir kichik guruh o'zlariga berilgan muammoga belgilangan vaqt ichida fikrlarini yozib, javoblari yozilgan varaqlarini boshqa guruh bilan almashtiradi. Javoblarni olgan guruh ularni baholaydi va tugal bo'lmasa o'z variantlari bilan to'ldiradi. So'ngra guruhlar fikrlari umumlashtirilib, eng yuqori ballga arziydigan to'g'ri va mukammal javoblar tanlab olinadi.

SINDIKAT METODI

Guruh uchta kichik guruhlariga bo'linadi. Bunda taklif etilayotgan topshiriq uch xil nuqtai nazardan hal etilish zarur.

SKARABEY TEXNOLOGIYASI

“Skarabey” interaktiv texnologiya bo'lib, u tinglovchilarda fikriy bog'liqlik, mantiq, xotiraning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi, qandaydir muammoni hal qilishda o'z fikrini ochiq va erkin ifodalash mahoratini shakllantiradi. Mazkur texnologiya tinglovchilarga mustaqil ravishda bilimning sifati va saviyasini xolis baholash, o'rganilayotgan mavzu haqida tushuncha va tasavvurlarni aniqlash imkonini beradi. U, ayni paytda turli g'oyalarni ifodalash hamda ular orasidagi bog'liqliklarni aniqlashga imkon yaratadi.

SWOT- TAHLIL JADVALI TEXNOLOGIYASI

SWOT termini inglizcha kuchli, kuchsiz, imkoniyat, havf so'zlarining bosh harflaridan tuzilgan. Bu texnologiyadan tashkilot yoki biror korxonaning kelgusidagi strategik rivojlanish mexanizmlarini tahlil etishda foydalanish qulay.

DAVRA SUHBATLARI METODI

Davra suhbatida ma'ruzachi o'qituvchi bosh tashkilotchi bo'lib qoladi. Davra suhbatlari ko'pincha tinglovchilarga tanish yoki yaqin mavzularda o'tkaziladi. Davra suhbatlari mavzulari, rejalari, savollari tinglovchilarga avvaldan bir necha kun oldin tarqatiladi.

Tinglovchilar uchun mustaqil tayyorgarlik ko'rishga, ularni bir-birlari bilan avvaldan o'zaro fikr almashishga, kutubxona, internetdan ayrim ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, kichik matn tuzish imkoniyati yaratiladi. Davra suhbatining afzalligi shundaki, har bir tinglovchi individual tayyorgarlik ko'radi. Har ikki tomon davrani o'tkazishga tayyorgarlik bilan keladi. Suhbatni o'qituvchi, goho lider tinglovchi olib borishi mumkin.

MUNOZARA METODI

Disput- bu ikki yoki ko'proq kishilarning keskin chegaralangan qoidalar doirasida og'zaki olib boriladigan bahsi, munozarasi, masala talashuvidir. Disput mavzusi tayyorgarlik ko'rish uchun o'tkazishdan oldin tinglovchilarga ma'lum qilinadi.

Tinglovchilarga bilim berishga mo'ljallangan disputda kamida bitta rais va ikki guruhning har biridan bir nafardan so'zlovchi qatnashadi. Disputni ochuvchi birinchi tinglovchi qo'yilgan taklifni ma'qullab chiqsa, ikkinchisi unga qarshi chiqadi, ya'ni opponent bo'ladi.

So'zlovchilarga 10 minutdan, har ikki guruhdan ikkitadan ortiq bo'lmagan qo'shimcha qilishga chiqadigan tinglovchilarning har biriga 5 minutdan vaqt beriladi. Ikki marta so'zga chiqishga ruxsat etilmaydi. So'zga chiquvchilarning barchasi raisga murojaat etishadi va uning qarori qat'iy bo'lib, disputning mavzudan chetga chiqib ketmasligini nazorat qiladi.

MUNOZARA LEKSIYA METODI

O'qituvchi leksiya o'qiydi, auditoriyaning savollariga javob beradi va o'z navbatida tinglovchilarga savollar bilan hujum qiladi. Bunday leksiyalarda tinglovchilarning faolligi ancha yuqori bo'ladi. Tinglovchilar soni 20 tadan ortiq bo'lmaganda munozarali leksiya metodi an'anaviy leksiyalarga qaraganda afzal bo'ladi, chunki bunday holda o'qitishning kichik guruhlarda qo'llaniladigan metodlarini tatbiq etishga keng imkoniyatlar tug'iladi.

TARMOQLAR METODI (KLAUSTER)

Fikrlarning tarmoqlanishi bu pedagogik strategiya bo'lib u tinglovchilarni biror-bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam berib tinglovchilarni mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravshan ketma-ketlik bilan uzviy bog'lagan holda tarmoqlashlariga o'rgatadi.

Bu metod biron mavzuni chuqur o'rganishdan avval tinglovchilarning fikrlash qobiliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, o'tilgan mavzuni mustahkamlash, yaxshi o'zlashtirish, umumlashtirish hamda tinglovchilarning shu mavzu bo'yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi.

III. AMALIY MATERIALLAR MAZMUNI

1-Mavzu. “Madaniyatlararo muloqot” fanining yuzaga kelishi, shakllanishi va taraqqiyoti

Reja

1. Madaniyatlararo muloqotning AQShda yuzaga kelishi.
2. Madaniyatlararo muloqotning Yevropada shakllanishi.
3. Rossiyada va O‘zbekistonda madaniyatlararo muloqot.
4. Madaniyatlararo muloqot taraqqiyotining zamonaviy yo‘nalishlari.

Tayanch so‘z va iboralar: *“Madaniyatlararo muloqot” fanining yuzaga kelishi omillari va sabablari. “Madaniyatlararo muloqot” fanining AQSh va Yevropada shakllanishi bosqichlari. taraqqiyoti. Muloqot tushunchasi. Kommunikativ bilimlarning fanlararo xususiyati. Faoliyat nazariyasi muloqot nazariyasining metodologik asoslari sifatida. Insonlar va hayvonlarda muloqot. Muloqot nazariyasining ob‘ekti, predmeti tadqiqot usullari. Muloqot nazariyasining predmeti va ob‘ekti. Muloqotning qonunlari kategoriyalari. Tadqiqot usullari.*

Bugungi kunda rivojlanayotgan globallashuv jarayoni mamlakatlar va mintaqalar, xalqlar va etnik guruhlar o‘rtasidagi siyosiy, g‘oyaviy va madaniy chegaralarni “yuhib” tashlamoqda. Transport va kommunikatsiyaning zamonaviy vositalari, global axborot tizimi bo‘lgan internet insonlarni bir-biriga yaqinlashtirdi, dunyoni shu qadar “toraytirdiki”, mamalakatlar, xalqlar va madaniyatlarning o‘zaro ta’siri muqarrar bo‘lib koldi. Bugungi kunda boshqa xalqlarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy ta’siriga uchramagan birorta xalqni ham topish mushkul bo‘lsa kerak. Bu ta’sir madaniyatlar yutuqlarini almashinuvi, davlat institutlari, ijtimoiy haraqatlarning bevosita aloqalari, ilmiy hamkorlik, savdo-sotiq, turizm kabilar vositasida ro‘yobga chiqadi. Biroq texnika sohasidagi taraqqiyot va xalqaro aloqalarning shiddat bilan rivojlanib borishi turli madaniyatlar va tarixan shakllangan madaniyat modellari vakillari o‘rtasidagi kommunikatsiya malakalaridan ancha o‘zib ketgan. Shu sababli, 1970 yillarning o‘rtalaridan boshlab madaniyatlar o‘rtasidagi dialog, o‘zaro tushunish mavzusi dolzarflik kasb etdi, ayni mavzuda esa har xil xalqlar madaniyatlarining o‘ziga xosligi, tafovutlarga egaligi muammosi markaziy o‘rinni egalladi. Gap shundaki, madaniyatlarining unifikatsiyalashuviga olib boruvchi globallashuv jarayoni ayrim xalqlarda o‘z madaniyati mavqesini tan oldirish, o‘z madaniy qadriyatlarini saqlab qolish xohishini yuzaga keltiradi.

Ayni bois, ko‘plab davlatlar va xalqlar bo‘lib o‘tayotgan madaniy o‘zgarishlarni qat’iy qabul qilmaslik, inkor etish istagini oshkora namoyish etmoqda. Madaniy chegaralarni ochish, madaniyat almashinuvini kengaytirish jarayonlariga ular turli shakldagi ta’qiqlar, cheklovlar qo‘yish, o‘z milliy va madaniy xosligi bilan faxrlanish harakatlari bilan javob berishmoqda.

Globalashuv jarayoniga qarshilik ko‘rsatish doirasi anchagina keng – boshqa madaniyatlar yutuqlarini passiv qabul qilmaslikdan boshlab, ularni keng tarqalishiga qarshi chiqishgacha boriladi. Natijada esa ko‘plab etnikeskix ixtiloflar, ekstremistik harakatlar, millatchilik tuyg‘usining kuchayishi, mintaqaviy fundamental harakatlarining faollashuvi yuzaga keladi. Ushbu ziddiyatli vaziyatda turli alqlar va madaniyatlarining muloqoti hamda bir-birini tushunishi muammosini yanada diqqat bilan tadqiq etish, jiddiy o‘rganish ehtiyoji tug‘iladi. Ushbu ehtiyoj yangi soha va o‘quv fanining – madaniyatlararo muloqot (cross-cultural communication) fanining yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Fan sifatida bu soha turli madaniyat vakillarida muloqot qilish ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishni maqsad qilgan. Madaniyatlararo muloqot AQShda siyosatdonlar va ishbiarmonlarning amamliy manfaatlari sababli yuzaga kelgan. Ikkinchi jahon urushidan so‘ng Amerikaning siyosati, iqtisodi va madaniyati tahsir doirasi kengaydi. Davlat ma’murlari, ishbiarmonlar, chet ellarda faoliyat ko‘rsatadigan madaniyat xodimlariboshqa madaniyat vakillari bilan muloqotda ko‘pincha o‘zlarini notavon ekanliklarini his etishardi. Bu holat ko‘p vaziyatlarda nizolar, o‘zaro sovuqchilik tushishiga olib kelardi. Hattoki tilni mukammal bilish ham yuzaga kelgan muammolarni barataf etishga yordam berolmasdi. Natijada asta-sekinlik bilan boshqa xalqlarning nafaqat tilini, balki ularning madaniyati, urf-odatlarini, an‘analari, xulqini o‘rganish zarurligi haqidagi fikr shakllangan. Bu paytda AQShda rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam dasturi ishlab chiqildi¹. Bu dastur doirasidagi alohida loyihalarda Tinchlik korpusi ekspertlari va faollari turli mamlakatlarga tashrif buyurishda, u yerda anglashilmoqchilik, nizolar tug‘ilishiga sabab bo‘lishdi, oqibatda bu missiyalarning ko‘pincha barbod bo‘lganligi kuzatildi. Dasturning boshqaruv xodimlari ham, oddiy xodimlari ham boshqa madaniyatlar vakillari bilan amaliy masalalarni hamkorlikda hal qilish uchun yetarlicha tayyorlanmaganliklarini ma’lum bo‘lib qoldi. Tinchlik korpusi faollarining ko‘p sonli muvaffaqiyatsizliklari

¹ Larry A. Samovar, Richard E Porter. Inter cultural communication: A Reader. USA. 2010. P.7-21.

tufayli u yoki bu malakat madaniyati haqidagi formal axborotga emas, balki madaniyatlararo muloqotning amaliy ko'nikmalarini ishlab chiqishga qo'naltirilgan maxsus tayyorgarlik masalasi ko'tarildi. Natijada AQSh hukumati 1946 yilda "Chet elda xizmat qilish haqida AKI" qabul qildi va Chet elda xizmat qilish institutini (Foreign Service Institute) ochdi. Bu institutga lingvist Edvard Xoll boshqilik qildi. U institutda ishlashga turli soha vakillarini — antropologlar, sotsiologlar, psixologlar, tilshunoslarni jalb etdi. Ammo boshqa madaniyatlar vakillarining yurish-turishini tushun va tushuntirish xatti-harakatlari ko'proq bilim va tajribaga emas, balki ichki hissiyot — intuitsiyaga asoslangan edi, shuning uchun bu institut xodimlarning birinchi ishlanmalari yuqori samarali bo'lib chiqmadi. Institut mutaxassislarining asosiy xulosasi shundan iborat bo'ldiki, har bir madaniyat o'ziga xos bo'lgan yagona, takrorlanmas qadriyatlar, ustivor qarashlar, xulq modellarini shakllantiradi, shuning uchun ularning tavsiflash, sharhlash va baholash madaniy relyativizm nuqtai nazaridan amalga oshirilishi zarur. Ayni chog'da, institut xodimlari ish jarayonida ko'rishdiki, hukumat xizmatidagilar muloqot madaniyatining nazariy masalalarini o'rganishga e'tibor qaratishmadi, balki boshqa mamlakatda o'zini tutish bo'yicha aniq maslahatlar, tavsiyalar va ko'rsatmalar olish istagini bildirishdi. Shu bois madaniyatlararo muloqot bo'yicha dasturlar va o'quv qo'llanmalar ko'proq boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot uchun amalish ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan edi. Madaniyatlararo muloqotning fan sifatida yuzaga kelgan vaqti E. Xoll va V. Tragerning «Culture as Communication» («Madaniyat kommunikatsiya sifatida») nomli kitobi nashr bo'lgan 1954 yil hisoblanadi. Bu kitobda mualliflar ilk bor "madaniyatlararo muloqot" atamasini qo'llashgan. 1959 yilda madaniyatlararo muloqotning asosiy farazi va g'oyalari E.Xollning «The Silent Language» («Soqov til») kitobida bayon etilgan, mazkur asarda muallif madaniyat va til o'rtasidagi uzviy aloqani ko'rsatib bergan. E.Xoll taklif etgan maaniyat va kommunikatsiya ta'rifi («kommunikatsiya — bu madaniyat, madaniyat — bu kommunikatsiya») AQSh ilmiy doiralarida qizg'in muhokamalarga sabab bo'ldi. Muhokama etilayotgan muammoning dolzarbligi kommunikatsiya, madaniyat va til bilan bog'liq masalalarga bag'ishlangan maxsus «The International and Intercultural Communication Annual» i «International Journal of Intercultural Relations» jurnallarining ochilishiga sabab bo'ldi. O'shanda "madaniyatlararo" tushunchasi bilan «krossmadaniy», «multimadaniy» tushunchalari yuzaga keldi, o'sha davrda bu tushunchalar qat'iy cheklanmagan, ammo "madaniyatlararo" atamasi boshqalariga nisbatan muvaffaqiyatliroq chiqdi. Xoll kitobida madaniyat va kommunikatsiyalarning o'rtasidagi aloqa haqidagi asosiy g'oyasini tahlil etar ekan, boshqa xalqlar bilan muloqot madaniyatiga o'rganish zarurligi haqidagi xulosaga keldi. («agar madaniyatni o'rganish mumkin bo'lsa, bu madaniyatni o'qitish mumkin ham degani»), ya'ni olim birinchi bo'lib madaniyatlararo muloqot muammosini nafaqat ilmiy tadqiqotlar predmeti, balki alohida mustaqil o'quv fani qilish taklifini ilgari surdi. E.Xollning fikricha, madaniyatlararo muloqot muammolarini o'rganishning bosh maqsadi — turli madaniyatlar vakillarining bir-biri bilan muvaffaqiyatli muloqoti uchun amaliy ehtiyojlarini o'rganishdan iborat. U birinchi bo'lib, muloqotni tahlil etiladigan faoliyat turi sifatida o'rgana boshladi, bu esa olimga keyinchalik o'zining "o'zaro ta'sirning madaniy modellari"(cultural patterns of interaction) kommunikativ nazariyasini rivojlantirishga imkon berdi².

E.Xollning keyingi nashrlari madaniyatlararo muloqot masalasiga ko'plab olimlar e'tiborini jalb etdi. Tez orada madaniyatlararo muloqotning bir necha yo'nalishlari paydo bo'ldi. Bu yo'nalishlardan biriga Klakxon va F. Strodbeck boshchilik qildi, ular turli xalqlar madaniyatlarini o'rganishning o'ziga xos metodologiyasini taklif etishdi. Bu mualliflarning fikrlariga ko'ra, madaniyatlararo asosiy tafovutlarini individual madaniyatlararo quyidagi konseptlarga bo'lgan munosabati orqali belgilash mumkin: inson tabiati bahosi (the human nature orientation), insonning tabiatga munosabati (the man-nature orientation), vaqt konseptiga munosabati (the time orientation), faollik/ nafaollik bahosi (the activity orientation). Boshqa yo'nalishning asoschilari bo'lgan L. Samovar va R. Porterning ilmiy qiziqishlari verbal va noverbal muloqot masalalari tadqiqi bilan bog'liq bo'lgan

Olimlar «Intercultural communication: a reader» (1994) asarida noverbal xulqning sharhi muammosiga e'tibor qaratishgan, bunda bir xalq madaniyatida ijobiy ta'sir uyg'otgan noverbal ramzlar ikkinchi bir xalq madaniyatida aksincha negativ tuyg'ularni hosil qilishi mumkinligini ham hisobga olishgan. 1960—1970-yillardagi madaniyatlararo muloqot sohasining rivoji tadqiqotning yangi yo'nalishlari va aspektlari paydo bo'lishiga olib keldi. Bu yo'nalishlardan biri begona madaniyatga moslashish va madaniy karaxtlik muammosi tadqiqi bilan shug'ullana boshladi. moslashish (adaptatsiya) jarayonini tadqiq etish uni bir necha bosqichlarga bo'linishini ko'rsatdi. Birinchi bosqich yangi madaniy muhiyatdan zavqlanish natijasida paydo bo'ladigan eyforiya bilan xarakterlanadi. Ikkinchi bosqichda o'z va begona madaniyatlardagi qadriyatlar o'rtasidagi farqni qabul qilmaslik hamda ularga shubha bilan qarash asosidagi

² Larry A. Samovar, Richard E Porter. Inter cultural communication: A Reader. USA. 2010. P. 11

frustratsiya yuz beradi. Adaptatsiya jarayonining oxirgi bosqichida yangibegona malaniy muhit tabiiy ravishda qabul qilinadi va inson yangi muhitning ijtimoiy va madaniy me'yorlariga muvofiq o'zini tuta boshlaydi.

Madaniyatlararo muloqotning o'quv fani sifatida shakllanishi 1960-yillarga to'g'ri keladi, shu yillarda mazkur fan AQShning bir qator universitetlarida o'qitila boshlandi. Bu holat "madaniyatlararo muloqot" fanining mazmunini tubdan o'zgartirdi. 1970-yillarda to'la amaliy bo'lgan bu fan nazariy umumlashmalar bilan to'ldirildi, madaniyatlararo muloqotning nazariy va amaliy asoslarini birlashtiruvchi an'anaviy universitet faniga aylandi.

Yevropa hududida madaniyatlararo muloqotning shakllanishi AQShdan kechroq va butunlay boshqa sabablar tufayli yuz berdi. Yevropa Ittifoqining shakllanishi insonlar, kapitallar va mahsulotlarning erkin joy almashinuvi uchun ko'plab davlatlar chegarasini ochdi. Yevropa mamlakatlari poytaxtlari va yirik shaharlari ko'chib kelgan boshqa madaniyat vakillarining shahar hayotiga faol ishtirok etishi natijasida shiddat bilan o'z qiyofasini o'zgartira boshladi. Amaliyotning o'zi turli madaniyatlar vakillarining o'zaro muloqoti muammosini kun tartibiga qo'ydi. Ushbu holat soyasida olimlarning madaniyatlararo muloqot muammosiga qiziqishi paydo bo'ldi.

Germaniyadagi madaniyatlararo muloqotning zamonaviy tadqiqotlari deyarli 1980 yillarning oxirlaridan boshlanadi. Zero, Myunxen universiteti professori K. Rotning e'tiroficha, «shuni qayd etish kerakki, etnografiya (nafaqat Germaniyada) hozirgi paytga qadar madaniyatlararo muloqot masalalari va tashkilotlardagi malaniyatlar aloqalari bilan shug'ullanmagan»³. Shu paytdan boshlab Germaniyada chet ellik ishchilarning akkulturatsiyasi, yu migratsiyasi, ular bilan nemis ishchilarining o'zaro munosabati masalalari bilan bog'liq tadqiqotlar amalga oshirila boshlandi. Tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqqan holda turli tadqiqotlarda birinchi planga qabul qilish, o'zini tutish va tillardagi farqlarni o'rganish chiqdi. Ayrim tadqiqotchilarning qayd etishicha, madaniyatlararo muloqotning turli aspektlarini o'rganishda germlenevtika, kognitiv psixologiya, lingvistika, etnosemantika va etnometodologiyaning usullarini tatbiq etish mumkin⁴.

AQSh namnuasi singari ba'zi G'arbiy Yevropa universitetlari 1979-1980 yillar atrofida shu yo'nalishda tadqiq olib borishdi hamda ta'lim yo'nalishlariga ushbu fanni kiritishdi. Shu tarzda madaniyatlararo muloqotni o'qitish yuzasidan Amerika tajribasi asosida folkloristika, etnologiya va tilshunoslik materiallariga asoslanib, o'quv dasturlari ishlab chiqildi.

Rus ilmida va ta'lim tizimida madaniyatlararo muloqotni o'qitishning tashabbuskorlari sifatida chet tili o'qituvchilari maydonga chiqishdi. Bu kasb egalari birinchi bo'lib, boshqa madaniyatlar vakiillari bilan samarali muloqot qilish uchun faqat til bilishning o'zigina yetarli emasligini anglab yetishgan. Chet elliklar bilan muloqotning turli ko'rinishdagi amaliyotlari ko'rsatdiki, hattoki tilni o'ta mukammal darajada bilish ham ushbu til egalari bilan nizo va anglashilmovchilik oldini olishga yordam beradi. Bugungi kunda ayonki, boshqa madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini bilmay turib, madaniyatlararo muloqot bo'yicha amaliy ko'nikmalarsiz o'sha madaniyatlar vakillari bilan muvaffaqiyatli aloqa qilib bo'lmaydi. Bir qator rus oliy ta'lim muassasalarida o'quv rejaga yangi kiritilgan "Madaniyatlararo muloqot" o'quv fani kiritildi, bu fanning maqsadi kundalik shaxslararo muloqot darajasidagi effektiv madaniyatlararo aloqalarga tinglovchilarni tayyorlashdan iborat edi. Buning uchun chet tilini bilishga qo'shimcha ravishda madaniyat spesifikasini, madaniyatlararo tushunmovchilik tabiatini bilish, o'zini tutishning amaliy ko'nikma va malakalriga ega bo'lish zarur ediki, bularning barchasi birgalikda boshqa maadaniyatlar vakillarini bemalol tushunish imkonini berishi zarur edi.

Hozirgi kunda madaniyatlararo muloqot Rossiya universitetlarida va fanida alohida mustqil yo'nalish sifatida shakllanmoqda. Bu jarayonning tashabbuskori Moskva davlat universiteti chet tillari fakulteti hisoblanadi, so'nggi bir necha yillar davomida "Madaniyatlararo muloqot" bu universitetda o'qitib kelinmoqda, mazkur yo'nalishning turli aspektlari bo'yicha ma'ruza matnlari, dasturlar ishlab chiqilmoqda, ilmiy konferensiyalar o'tkazilmoqda, ilmiy maqolalar to'plami ham nashr etilmoqda. Bu tashabbus Rossiyaning yana bir qator oliy ta'lim muassasalarida qo'llab-quvvatlandi. Madaniyatlararo muloqotni o'qitishning birinchi tajribasi shuni ko'rsatdiki, mazkur kursni samarali o'zlashtirish usuli ma'ruza va

³ Roth K. Interkulturelles Management - ein volkswirtschaftliches Problem. Zur interkulturellen Dimension von Wirtschaftsunternehmen // Der industrielle Mensch. Vortrage des 28. Deutschen Volkswirtschaftskongress in Hagen/ Hg.: M. Dauskardt, H. Gerndt. Hagen, 1991.

⁴ Reuter E., Schorder H, Tittula I. Zur Erforschung von Kulturunterschieden in der internationalen Wirtschaftskommunikation // Interkulturelle Wirtschaftskommunikation /Hg : B.D. Muller. Munchen, 1991.

amaliy mashgʻulotlarning birikuvidan iborat. Bunday darslarda tinglovchilar madaniyatlararo muloqotning real vaziyatlarida yuzaga keladigan hissiyoyotlarni tuyish, oʻz xulqini, muloqot boʻyicha sherining oʻzini tutishini tahlil etish imkoniyatiga ega boʻladilar. Avval qayd etilganidek, Chet elda xizmat instituti xodimlari turli sohalar boʻyicha mutaxassis boʻlishgan va oʻz ishlarida avvalombor sohalarining yutuqlariga tayanishgan, natijada madaniyatlararo muloqot eklektik xarakterga ega boʻlgan. Biroq ilmiy bilimning turli sohaları yutuqlari asta-sekinlik bilan oʻz predmeti va uslubiga ega mustavvil sohaga birlashgan. Bunda madaniyatlararo muloqot boʻyicha ilmiy tadqiqotlarda madaniyat va inson haqidagi fanlardan asosan folkloristika va etnologiya sohasidan eng koʻp nazariy va metodologik bilimlar hamda amaliy tajriba natijalaridan foydalanilgan. Buning natijasida madaniyatlararo muloqot sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning ikki yoʻnalishi yuzaga keldi. Folkloristikaga asoslangan birinchi yoʻnalish tavsifiy xarakterga ega. Uning vazifasi maʼlum bir madaniyatdagi yetakchi omillarni va asosiy sabablarni tushuntirish maqsadida insonlar kundalik xulqini aniqlash, tavsiflash va sharhlashdan iborat. Madaniy-antropologik yoʻnalish esa ijtimoiy guruhlar va jamoalarning madaniy faoliyati koʻrinishlari, ularning meʼyorlari, qonun-qoidalarini va qadriyatlarini tadqiq etishga qaratiladi. Jamiyatning ijtimoiy differentsiatsiyasi har bir guruhda oʻzini tutishning oʻz modeli va qoidalarini yaratadi. Ularni bilish madaniyatlararo tushunmovchilik vaziyatlarini tezlik bilan va samarali hal qilishga yordam beradi. Boshqa fanlarning metodologik yondashuvi (psixologiya, pedagogika, sotsiologiya, muloqot nazariyasi va boshqalar) har doim predmeti nuqtai nazaridan cheklangan. Ular odatda madaniyatlararo muloqotning aniq aspektlarini koʻrib chiqishga qaratilgan boʻlib, koʻpincha oʻz ishlarida etnologiyaning nazariy va metodologik qarashlariga asoslanadi. Ammo madaniyatlararo muloqotni oʻrganishdagi turli metodologik yondashuvlarga qaramay, olimlarning koʻpchiligi madaniyatlararo muloqot nazariyasining asosiy maqsadlari qatorida quyidagilarni eʼtirof etishadi:

- madaniyatlararo muloqotning predmeti, metodologiyasi va tushunchaviy apparatini belgilash;
- madaniyatlararo muloqotning boshqa fanlar sirasidagi oʻrnini belgilash;
- madaniyatlararo muloqot ishtirokchilarida madaniy moyillik, aniq bir kommunikativ xulqlarni toʻgʻri izohlash va unga nisbatan tolerant munosabatda boʻlish;
- boshqa madaniyatlar vakillari bilan muloqot qilishning amaliy koʻnikmalari va malakalariga oʻrgatishning metodologiyasini ishlab chiqish.

Gʻarb olimlarining ishlari bilan tanishish (W. Gudykunst, 1983; J. Martin, 2000; M. Bennet, 1998; K. Roth, 1996; A. Moosmuller, 1996; i dr.) natijasida quyidagi xulosaga kelish mumkin: qoʻllanilayotgan barcha usullar va yondashuvlar madaniyatlararo muloqotning barcha aspektlarini qamrab olmaydi va tavsiflab bermaydi. Madaniyatlararo muloqot yoki guruhlar darajasidagi yoki individual darajada amalga oshirilishi zarur. Guruhlar darajasida oʻtkazilgan tadqiqotlarning koʻpchiligi antropologik va sotsiologik xarakterga ega. Ikki metodologik yondashuv bu tadqiqotlarga asos boʻlgan: V.X. Gudeinaf (W.H. Goodenough) ilgari surgan “madaniyatni kognitiv tizim sifatida tushunish” yondashuvi hamda bu qarashga zid boʻlgan “madaniyat– ramziy tizim” yondashuvni qoʻllab-quvvatlagan K. Girts (S. Geertz) mulohazasini oʻz ichiga oladi. kognitiv yondashuv tarafdorlari tilshunoslikka asoslanishadi hamda mavjud madaniy tizimlarning “madaniy namunalarini”, “madaniy standartlari”ni belgilashga harakat qilishida hamda har bir madaniyat uchun oʻz grammatikasini ishlab chiqishga urinishadi. Bunda “madaniy standart” deganda «maʼlum bir madaniyatning koʻpchilik aʼzolari tomonidan oʻzi uchun va boshqalar uchun meʼyorida, tabiiy va zaruriy deb eʼtirof etilgan qabul qilish, mushohada yuritish, baholash va oʻzini tutishning har qanday usuli « tushuniladi»⁵. Ushbu madaniy standartlar asosida “oʻz” va “begona”ning xulqi belgilanishi va boshqarilishi kerak. Ramziy yondashuv tarafdorlari, aksincha, madaniy obrazlar va kategoriyalarni hamda madaniyatni yagona yaxlit qoidalar majmuasi sifatida tan olishadi (G. Xofshtede, R. Brislin, V. Gudikunst). Biroq har ikkala yondashuv ham madaniyatlararo muloqot haida tizimli tasavvur uygʻotmaydi. Bu haqda toʻliq tasavvur qilish uchun madaniyatlararo muloqotning birlamchi nazariy va metodologik asoslarini oʻrganish maqsadga muvofiq.

Oʻz-oʻzini nazorat qilish uchun savollar

1. Madaniyatlararo muloqotning AQShda yuzaga kelishi sababi nima boʻlgan?
2. Madaniyatlararo muloqotning Yevropada shakllanishining omillari va sabablarini izohlang.
3. Rossiyada va Oʻzbekistonda madaniyatlararo muloqot nazariyasining tarqalishi
4. Madaniyatlararo muloqot taraqqiyotining zamonaviy yoʻnalishlari.
5. “Madaniyatlararo muloqot” fanining AQSh va Yevropada shakllanishi bosqichlari. taraqqiyoti.

⁵ Thomas A. Psychologie interkulturellen Lernens imd Handels// Kulturvergleichende Psychologie. Eine Einfuhrung. Gottingen, 1993.

6. Kommunikativ bilimlarning fanlararo xususiyati.
7. Faoliyat nazariyasi muloqot nazariyasining metodologik asoslari sifatida. Muloqot nazariyasining ob'ekti, predmeti tadqiqot usullari.
8. Muloqot nazariyasining predmeti va ob'ekti.
9. Muloqotning qonunlari kategoriyalari. Tadqiqot usullari.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Grushevskaya T.G., Popkov V.D., Sadoxin A.P. Osnovi mejkulturnoy kommunikatsii: Ucheb. dlya vuzov / Pod red. A.P. Sa-doxina. - M.: YuNITI-DANA, 2002. - 352 s.
2. Gudkov D.B. Teoriya i praktika mejkulturnoy kommunikatsii. - M.: Gnozis, 2003. - 288 s.
3. Jinkin N. I. Yazik. Rech. Tvorchestvo. — M.: Labirint, 1998.
4. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. - M.: Akademiya, 2001. -208s.
5. Furmanova V. P. Mejkulturnaya kommunikatsiya v teorii i praktike prepodavaniya inostrannix yazikov v vuze. - Saransk , 2009. -164 s.

2-Mavzu. “Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi. Madaniyatlararo muloqotning muammolari

Reja

1. “Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi.
2. Madaniyatlararo muloqot tarkibi va tuzilmasi.
3. Madaniyatlararo muloqot nazariyasiing ilmiy mavqesi.
4. Madaniyatlararo muloqot aspektida konseptosfera va lingomadaniy jamiyatning lisoniy manzarasi
5. Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlari.
6. Lingvokulturologiya maktablari.
7. Antroposentrik paradigm.
8. Lingvokulturologiyaning predmeti
9. Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari
10. Lingvokulturologiyaning metodlari
11. Lingvomadaniy konsept

Tayanch so‘z va iboralari: “Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi. Madaniyat fenomeni. O‘zga madaniyat muammosi va etnotsentrizm. Madaniyat va qadriyatlar. Madaniyat va axloq. Kommunikativ akt tuzilmasi. E. Xollning yuqori va quyi kontekstualli madaniyat haqidagi qarashlari. G. Xofsted madaniy mezonlar nazariyasi. E.Xirshning madaniy savodxonlik nazariyasi. Madaniyatlararo muloqot aspektida konseptosfera va lingomadaniy jamiyatning lisoniy manzarasi. Madaniyat va til. Sepir-Uorf gipotezasi. Konseptlar tipologiyasi. Milliy, gender, yosh konseptosferasi. Kommunikativ axloq. Nutqiy axloqning milliy struktur spesifikasi. Anglash muammosi. Qabul qilish jarayoni va uning asosiy determinantlari. Atributsiya va uning madaniyatlararo muloqotdagi roli. Madaniyatlararo munozaralar, ularning yuzaga kelish sabablari va usullari. Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari. Lingvokulturologiyaning metodlari. Lingvomadaniy konsept

Tilshunoslikda XX asrning oxirlariga kelib “til madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib qolmasdan, balki uning o‘zi madaniyatdan o‘rib chiqqan va uni ifodalaydigan vositadir” degan faraz qabul qilina boshlandi. Ayni paytda til madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi (matnlar ko‘rinishida) va uning tarkibiy qismidir. Chunki til vositasida madaniyatning moddiy va ma‘naviy asarlari yaratiladi. Ana shu g‘oya asosida ming yillar davomida shakllangan lingvokulturologiya fanning yangi, maxsus sohasi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Lingvokulturologiya tilshunoslikdagi antroposentrik paradigmanning mahsuli bo‘lib, u so‘nggi o‘n yilliklar davomida rivojlanib kelmoqda.

V.A.Maslova lingvokulturologiya rivojlanishini uch davrga ajratadi:

1) fanning shakllanishiga asos bo‘lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V. Gumboldt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A. A. Potebnya va E. Sepir kabi tilshunoslarning asarlari);

- 2) lingvokulturologiyaning alohida tadqiqot sohasi sifatida shakllanishi;
- 3) lingvokulturologiyaning fundamental, mustaqil fan sifatida vujudga kelishi⁶.

XXI asrning boshlariga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yoʻnalishlardan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilda va diskursda oʻz aksini topgan va mustahkamlangan xalq madaniyatini oʻrganadi. U birinchi navbatda, muayyan madaniyatning mif, afsona, urf-odat, anʼana, udum, taomil, ramzlarini va h.k.ni tadqiq etadi. Mazkur konseptlar madaniyatga taalluqli boʻlib, ular tilda maishiy va taomil muomalasi shaklida mustahkamlanadi.

V. N. Teliyaga koʻra, lingvokulturologiya, avvalo, jonli kommunikativ jarayonlarni va ularda qoʻllaniladigan til ifodalarining sinxron harakatdagi xalq mentaliteti bilan aloqasini tadqiq qiladi.

Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida oʻrganuvchi fan boʻlib, oʻzaro aloqadorlikda boʻlgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. Binobarin, V.N. Teliya bu haqda shunday yozadi: “Lingvokulturologiya insoniy, aniqrogʻi, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandir. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni boʻlgan inson toʻgʻrisidagi antropologik paradigмага xos boʻlgan yutuqlar majmuasidir”⁷.

G.G.Slishkinga koʻra, “Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrogʻi, insondagi madaniyat omiliga yoʻnaltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat boʻlishi inson haqidagi fanning antropologik paradigмага tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi”⁸.

N. Alefirenko lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflaydi:

- lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bogʻlangan boʻlib, u sintezlovchi xususiyatga ega;
- lingvokulturologiyaning asosiy eʼtibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi;
- lingvokulturologiya tilshunoslik fanlariga kiradi, shuning uchun uning tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillari oʻqitish jarayonida amaliy foydalanish mumkin;
- lingvokulturologiya tadqiqotlarining asosiy yoʻnalishlari: a) lisoniy shaxs; b) til madaniy qadriyatlarining semiotik gavdalantirish tizimi hisoblanadi⁹.

Lingvokulturologiyaning asosiy yoʻnalishlari. Lingvokulturologiyada bugungi kunga qadar bir qancha yoʻnalishlar shakllangan:

1. Muayyan ijtimoiy guruhlar, xalqning koʻzga koʻringan davrdagi madaniy munosabatlari lingvokulturologiyasi, yaʼni aniq lingvokulturologik holatlarning tadqiq etilishi.

2. Xalqning muayyan davriga tegishli boʻlgan lingvomadaniy oʻzgarishlarni oʻrganadigan diaxronik lingvokulturologiya.

3. Oʻzaro aloqada boʻlgan turli xalqlarning lingvomadaniy koʻrinishlarini tadqiq qiladigan qiyosiy lingvokulturologiya.

4. Chogʻishtirma lingvokulturologiya. U endi rivojlanishga boshlagan boʻlib, ayrim tadqiqotlarda oʻz aksini topgan. Masalan, M.K. Golovanivskaya “Rus tili sohibi nuqtayi nazaridan fransuz mentaliteti” nomli tadqiqotida fransuz mentaliteti xususiyatlarini rus tili va madaniyati sohibining nuqtayi nazaridan oʻrgangan. Tahlil materiali sifatida rus va fransuz tillaridagi taqdir, xavf, omad, jon, vijdon, fikr, gʻoya va h.k. mavhum otlar xizmat qilgan.

5. Geografik lugʻatlar (qarang: Amerikana. Anglo-russkiy lingvostranovedcheskiy slovar / Pod red. N.V.Chernova. - Smolensk, 1996; Malseva D. G. Germaniya: strana i yazik: Lingvostranovedcheskiy slovar. - M., 1998; Muravleva N.V. Avstriya: Lingvostranovedcheskiy slovar. - M., 1997va h.k.)ni tuzish bilan shugʻullanadigan lingvomadaniy leksikografiya.

Qayd qilinganlar orasida oxirgi yoʻnalishning faol rivojlanganligini koʻrish mumkin. Masalan, D. G. Malsevaning lugʻati 25 mavzuiy boʻlimni oʻz ichiga oladi. Ularda Germaniyaning geografik realiyalari, iqlimi, oʻsimlik va hayvonot dunyosi, tarixi, urf-odatlar, anʼanalari, afsonalari, aforizmlari, turli bayram va marosimlari, diniy aqidalari, pul birligi, oʻlchov birligi, sanoati, savdosi, fan va texnikasi, sanʼati, taʼlimi, milliy taomlari, meʼmoriy obidalari, milliy xarakteri va h.k. ni ifodalaydigan til birliklari aks etgan. Bunday lugʻatlar asosida til va madaniyatning oʻzaro aloqasini atroflicha oʻrganish mumkin.

⁶ Маслова В. А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. -С. 28.

⁷ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. -М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. -С. 222.

⁸ Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. -М.: Издательский центр «Академия», 2000.

⁹ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультуроология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. -М.: Флинта, Наука, 2010. -С. 21.

Lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalarni tadqiq etilganini ko'rish mumkin: 1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda miqlar, xalq og'zaki ijodiga xos janrlar tili o'rganilgan; 2) muayyan uslubda yozilgan asardagi lingvomadaniy konseptning ifodalanishi tadqiqi. Bunda asosan badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan; 3) qiyosiy yo'nalishdagi tadqiqotlar. Bunda ko'proq rus tilidagi birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan; 4) lingvokulturologiyaning pedagogika fani bilan bog'liq jihatlari. Bunda ijtimoiy fanlarda o'quvchi va tinglovchilarga lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish maqsad qilib olingan.

O'zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar oxirgi o'n yilliklarda paydo bo'la boshladi. Jumladan, Z.I.Soliyevaning nomzodlik ishida o'zbek va ingliz tillaridagi sentensiya, ya'ni axloqiy-ta'limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlari yoritilgan¹⁰. R.S.Ibragimovning nomzodlik dissertatsiyasida *ayol* konseptining o'zbek va fransuz tillarida ifodalanish yo'llari tadqiq etilgan¹¹. D. Xudoyberganovning "Matnning antroposentrik tadqiqi" nomli monografiyasining alohida bobi o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan¹². Shuningdek, professor N. Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida lingvokulturologiyaning mohiyati va bu sohadagi muammolar ko'rsatib berilgan¹³.

Lingvokulturologiya maktablari. XX asrning oxiriga kelib Moskvada to'rtta lingvokulturologik maktab yuzaga keldi:

1. Yu.Yu. Stepanov maktabining maqsadi madaniyatning davomiyligini diaxron nuqtayi nazardan tasvirlashdir. Yo'nalish turli davrlarda yaratilgan matnlar yordamida, ya'ni tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi sifatida ish ko'radi.

2. N.D. Arutyunova maktabi turli xalqlar va davrlarga oid matnlardagi umummadaniy terminlarni tadqiq etadi. Mazkur madaniy terminlar ham tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi nuqtayi nazaridan o'rganiladi.

3. V.N. Teliya maktabi Rossiyada va xorijda frazeologizmlarning lingvokulturologik tahlil qilish bilan tanilgan. V.N.Teliya va uning shogirdlari lisoniy mohiyatlarni jonli til egasining refleksi nuqtayi nazaridan tadqiq qilishadi. Ya'ni bu madaniyat semantikasini bevosita til va madaniyat subyekti orqali egallashga qaratilgan yo'nalishdir.

4. V.V. Vorobyev, V. M. Shaklein maktabi. Ular Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarning ta'limotlarini rivojlantirishdi.

Shunday qilib, lingvokulturologiya jonli milliy tilda va til jarayonlarida namoyon bo'ladigan moddiy va ma'naviy madaniyatni o'rganadigan ijtimoiy fandır. U tilni madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi va namoyon bo'lishidek eng muhim vazifasini belgilab beradi.

Antroposentrik paradigm.¹⁴ Ilmiy paradigma (yunoncha "misol, namuna") fan obyektini, uning muayyan davrda hokim bo'lgan nazariy tushunchalarini o'rganishga yo'naltirilgan va shu asosda fanning turli bo'limlarida o'xshash bo'lgan, o'zaro bog'langan muayyan tadqiqot metodikalarining majmuyidir. Ilmiy metodologiya va ilmiy metodlardan farqli o'laroq, aniq tarixiy xususiyatga va ijtimoiy-madaniy tarqalish chegarasiga ega. Mazkur termin 1962-yilda amerikalik faylasuf va tarixchi T. Kunning mashhur "Ilmiy inqiloblar strukturasi" («Struktura nauchnix revolyusiy» rus tiliga 1977-yilda tarjima qilingan) asarida muomalaga kiritilgan.

T. Kunga ko'ra **paradigma o'z tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega bo'lgan, mushtarak ilmiy va falsafiy g'oyalar bilan birlashgan u yoki bu ilmiy yoki falsafiy hamjamiyatlar tomonidan qo'llaniladigan o'ziga xos metodlar va usullar yig'indisidir.** Masalan, XIX va XX asrlarning paradigmalari qiyoslanilganda, XIX asrni tarixiylik, XX asrni esa strukturalizm belgisi ostida kechganligini ko'rish mumkin. T. Kun paradigmalarining bunday o'zgarishini "ilmiy inqilob", deb ataydi. Binobarin, ilmiy paradigma falsafa, fan, san'at, adabiyot, ijtimoiy hayot va h.k.ning yetakchi tamoyillari va metodlarini birlashtirgan umummadaniy paradigmanning bir qismi hisoblanadi. Masalan, strukturalizmning ilmiy paradigmasi pozitivizmning madaniy paradigmasiga kiradi¹⁵.

¹⁰ Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика предложения в английском и узбекском языках: Автореф. дисс... канд.филол.наук. –Ташкент, 2010. –С.25.

¹¹ Ибрагимов Р.С. Француз ва ўзбек тилларида АЕЛ концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фанлар номзоди... дис.автореф. –Тошкент, 2012.

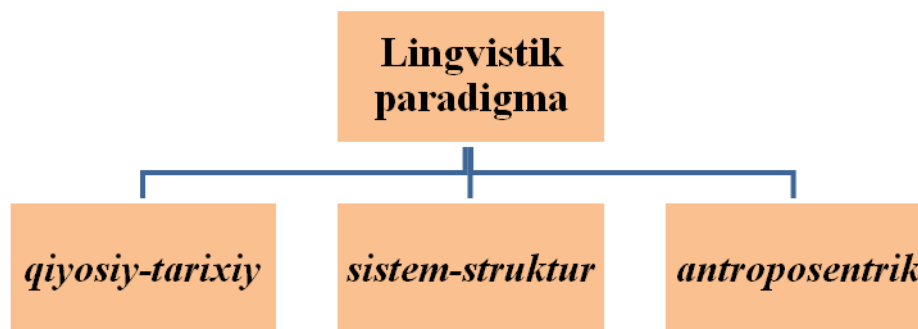
¹² Худойберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013.

¹³ Махмудов Н. "Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб..."// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 3-16.

¹⁴ Larry A. Samovar, Richard E Porter. Inter cultural communication: A Reader.75..

¹⁵ Маслова В. А. Лингвокультуроология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 6.

Ma'lumki, lingvistikada (umuman, ijtimoiy fanlarda) paradigmalar bir-birini o'zgartirmaydi, biroq biri boshqasini to'ldiradi, ayni paytda biri ikkinchisiga e'tibor bermagan holda birga yashaydi. An'anaviy tarzda ilmiy paradigma uch turga ajratiladi: qiyosiy-tarixiy, sistem-struktur va antroposentrik.

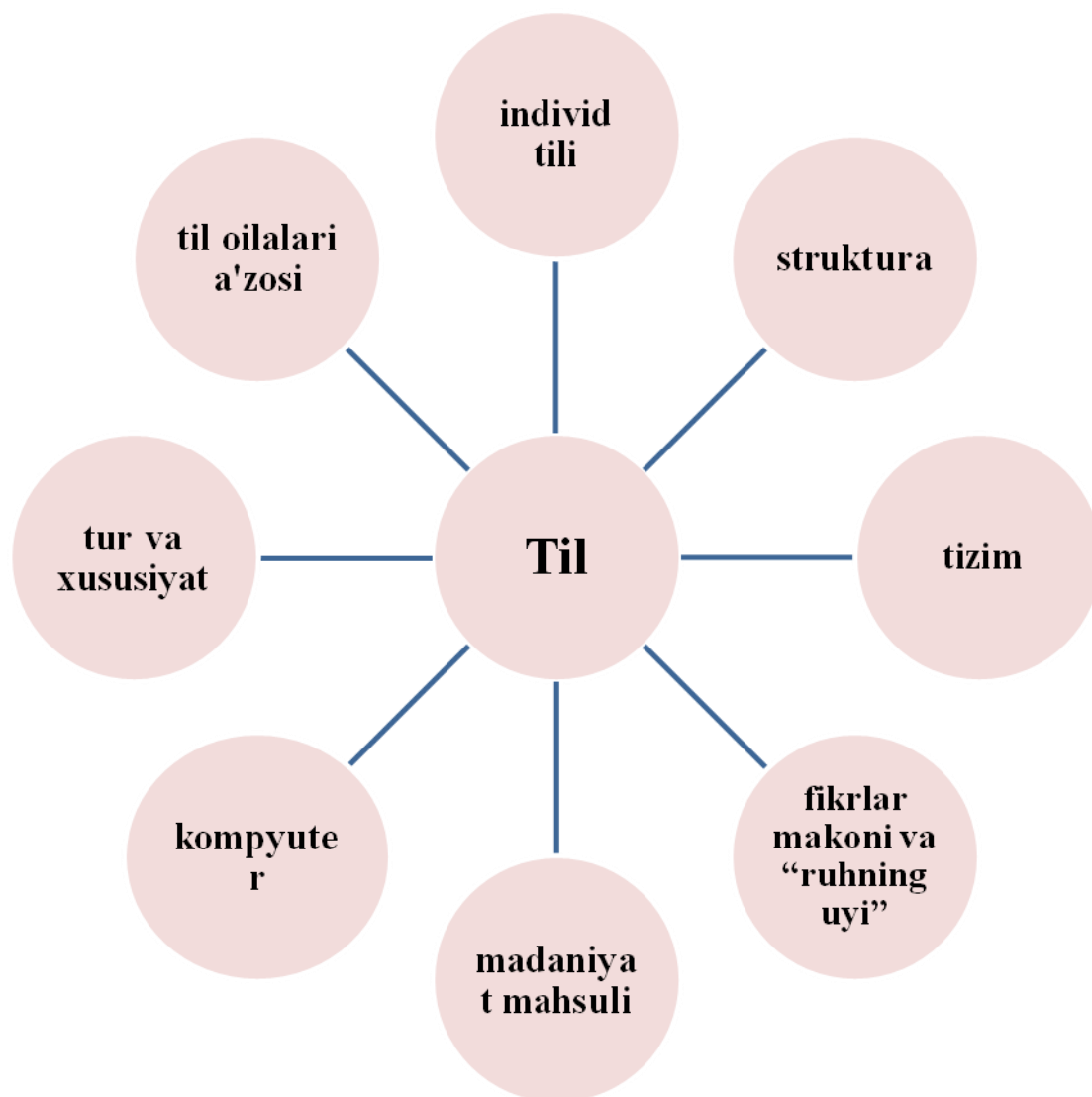
Tilshunoslikda ilk ilmiy paradigma qiyosiy-tarixiy paradigma sanaladi. Chunonchi, qiyosiy-tarixiy metod til tadqiqining dastlabki xususiy metodi bo'lgan.

Sistem-struktur paradigmada asosiy e'tibor predmyetga, narsaga, otga qaratilgani uchun so'z diqqat markazida bo'lgan. Hozir ham tilni sistem-struktur paradigma doirasida tadqiq qilish davom etmoqda. Bu paradigma tarafdorlarining soni ham talaygina. Hali ham mazkur paradigma asosida darsliklar, akademik grammatikalar yozilmoqda. Shubhasiz, sistem-struktur paradigma doirasida amalga oshirilgan fundamental tadqiqotlar nafaqat hozirgi, balki kelajakda boshqa paradigmalar asosida izlanish olib boradigan tilshunolar uchun ham qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Antroposentrik paradigma bu tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektidan subyektga o'zgarishi, yo'naltirilishi, ya'ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishidir. I. A. Boduen de Kurtene ta'biri bilan aytganda, "til faqat til jamoasini tarkib toptirgan individual miyalarda, ko'ngillarda va individlarning psixikasida mavjud bo'ladi".

Tilning antroposentrik g'oyasi zamonaviy tilshunoslikning asosini tashkil qiladi. Bugungi kunda lingvistik tahlilning maqsadi, til tizimlarining turli tavsifini shunchaki aniqlash bilan hisoblasha olmaydi. Til kishilik jamiyatida vujudga kelgan ko'p qirrali hodisa: u sistema va antisistema, faoliyat hamda ushbu faoliyatning mahsuli, ruh va moddiyat va h.k. Yu. S. Stepanov tilning murakkab mohiyatini yoritish uchun uni bir necha obrazlar ko'rinishida taqdim etgan bo'lsa-da, ulardan hech biri tilning barcha qirralarini to'liq ochib berolmaydi: 1) til *individning tilidir*; 2) til - *til oilalari a'zosi*; 3) til - *struktura*; 4) til - *tizim*; 5) til - *tur va xususiyat*; 6) til - *kompyuter*; 7) til - *fikrlar makoni va "ruhning uyi"* (M. Xaydegger), ya'ni til *insonning murakkab kognitiv faoliyatidir*.

XX asrning oxiriga kelib bularga yana bir ta'rif qo'shildi: til - *madaniyat mahsuli*, uning muhim tarkibiy qismi, yashashining sharti, madaniy kodlarning shakllanish omilidir.

Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyoni o'zini bilish, o'zining nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Masalan, hech qanday mavhum nazariya nima uchun olov hissi haqida o'ylaganda *sevgi olovi, yurak otashi, iliq do'stlik* va h.k. haqida gapirilishini izohlay olmaydi. Barcha narsalarning o'z o'lchovida anglash insonga uning ongida narsalarning antroposentrik tartibini ijod qilish huquqini beradi. Uni maishiy emas, balki ilmiy darajada tadqiq qilish mumkin bo'ladi. Insonning miyasida, ongida mavjud bo'lgan bu tartib uning ma'naviyatini, qadriyatlarini va xatti-harakati motivlarini belgilaydi. Bularning barchasini inson nutqini, xususan, uning eng ko'p qo'llaydigan ifodalarni tadqiq qilish orqali tushunish mumkin.

Tilshunoslikda antroposentrik tilshunoslik (yoki antroposentrik paradigma; neolingvistika) sohasining shakllanishi til egasi – so'zlovchi shaxs omilining tadqiq etish bilan bog'liqdir. "Tilshunoslikda antroposentrik burilishning yuzaga kelishi shu bilan izohlanadiki, tadqiqotchilarning diqqati "til qanday qurilgan" degan masaladan "til qay tarzda amal qiladi" degan masalaga ko'chdi... Tilning qay tarzda amal qilishini tadqiq etish uchun esa tilni uning egasi bo'lgan shaxs omili nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish kerak bo'ladi"¹⁶.

Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o'rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalolingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi.

Taniqli o'zbek tilshunosi, prof. N. Mahmudovning tilshunoslikda antroposentrik paradigmanning shakllanishi haqida quyidagi fikrlarni bayon qiladi: "Tilning ana shunday obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antroposentrik paradigmada inson asosiy o'ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Mutaxassislar taniqli rus adibi S.Dovlatovning "inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi" degan hikmatomuz gapini tilga oladilar. V.A. Maslova ta'kidlaganiday, inson aqlini,

¹⁶ Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // <http://www.Nbuiv.Cov.ua/portal/Sog-Gum/1s/2008-17/dorofeev/pdf>.

insonning o'ziday, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi"¹⁷.

Ayrim tilshunoslarning fikricha, antroposentrik paradigma o'tgan asrda strukturalizm muvaffaqiyatlari natijasi sifatida yuzaga kelgan "o'zida va o'zi uchun" tamoyilini butunlay chetga surib qo'ydi¹⁸. Bunda asosiy e'tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya'ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratildi.

Ilmiy paradigmaga "til egasi" kategoriyasining kiritilishi tilshunoslikda, shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyat kabi tushunchalarning yanada faollashuvini taqozo etadi¹⁹.

Lingvokulturologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi. Til, madaniyat, etnosning o'zaro munosabati va aloqasi masalasini o'rganish fanlararo muammo hisoblanadi. Mazkur muammoning yechimini falsafa va sotsiologiyadan tortib, etnolingvistika va lingvokulturologiyagacha bo'lgan bir necha fanlarning birgalikdagi sa'y-harakatlari bilangina hal qilish mumkin. Masalan, lisoniy tafakkurning etnik masalalari bilan lingvistik falsafa, etnik, ijtimoiy yoki guruhlar muloqotining o'ziga xos lisoniy jihatlari bilan psixolingvistika va h.k. shug'ullanadi.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Tadqiqotchilarning qayd qilishicha, "lingvokulturologiya" (lot. lingua "til"; cultus "hurmat qilish, ta'zim qilish"; yunon. "ilm, fan") termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi (Yu.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyev, V.Shaklein, V.A.Maslova) tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'lgan²⁰.

Madaniyatshunoslik (kulturologiya) insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, san'at va boshqa sohalarga ko'ra o'zini o'zi anglashini tadqiq etsa, *tilshunoslik* tilda olam lisoniy manzarasining mental modellar ko'rinishida aks etadigan va qayd qilinadigan inson dunyoqarashini o'rganadi. Lingvokulturologiyaning predmeti o'zaro chambarchas aloqada, muloqotda bo'lgan til va madaniyat sanaladi.

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, o'zaro ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi.

Lingvokulturologiya *etnolingvistika* va *sotsiolingvistika* bilan chambarchas aloqadadir. Hatto V.N.Teliyaga ko'ra, lingvokulturologiya etnolingvistikaning tarkibiy qismidir. Biroq lingvokulturologiya ham, etnolingvistika ham o'z mohiyatiga ko'ra alohida fanlardir.

Etnolingvistika yo'nalishining ildizlari Yevropada V.Gumboldtdan boshlanib, Amerikada F.Boas, E.Sepir va B.Uorf; Rossiyada D.K.Zelenin, Ye.F.Karskiy, A.A.Shaxmatov, A.A.Potebnya, A.N.Afanasyev, A.I.Sobolevskiy va boshqalarlarning izlanishlariga borib taqaladi. V.A.Zveginsev etnolingvistikani tilning jamiyat ijtimoiy strukturasi yoki xalqning madaniyati, an'analari, urf-odatlar bilan aloqasini o'rganadigan yo'nalish sifatida tavsiflagan edi. Zamonaviy etnolingvistikaning markazida tilning leksik tizimidagi faqat muayyan moddiy va madaniy-tarixiy majmualar: madaniyat shakllari, urf-odatlar, udumlar bilan o'zaro munosabatdagi elementlari bo'ladi. Mazkur yo'nalishni ikki alohida tarmoqqa ajratish mumkin: 1) *etnik hududlarni tilga ko'ra rekonstruksiya qilish* (R.A.Ageyeva, S.B.Bernshteyn, V.V.Ivanov, T. V. Gamkrelidze va h.k.ning tadqiqotlari); 2) *xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatini til ma'lumotlariga ko'ra rekonstruksiya qilish* (V.V. Ivanov, V.N.Toporov, T.V.Sivyan, T.M.Sudnik, N.I.Tolstoy va uning maktabi).

Kishilik madaniyati ayni ehtiyojni har xil yo'llar vositasida qondirishga yo'nalgan turli etnik madaniyatlar yig'indisidan iboratdir. Etnik o'ziga xosliklar, jumladan, turli vaziyatlarda kishilar qanday ishlashadi, qanday dam olishadi, qanday ovqatlanishadi, qanday gaplashishadi va h.k. har joyda namoyon bo'ladi.

N.I.Tolstoyga ko'ra, etnolingvistikaning maqsadi dunyo xalqlarining folklor manzarasi, stereotiplarini ochib berishdir.

Sotsiolingvistika tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo'lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liqligini o'rganadigan sohasidir. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar

¹⁷ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 6-7.

¹⁸ Қаранг: Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: Становление антропологической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1. – С. 64.

¹⁹ Седов К.Ф. Дискурс и личность. –С.5.

²⁰ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Школа "Языки русской культуры", 1996.

majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog‘liq nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, *sotsiolingvistika* tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funksiyalari, ijtimoiy omillarning tilga bo‘lgan ta‘sir mexanizmi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadigan tilshunoslik sohasidir.

Lingvokulturologiyani *lingvomamlakatshunoslik*dan ham ajratish lozim. *Lingvomamlakatshunoslik* va *lingvokulturologiya* o‘rganish obyektlariga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. *Lingvomamlakatshunoslik* tilda o‘z aksini topgan milliy realiyalarni o‘rganadi. Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarga ko‘ra, milliy realiyalar muqobilsiz til birliklari bo‘lib, ular mazkur madaniyatga xos bo‘lgan hodisalarni ifodalaydi.

Lingvokulturologiya *etnopsixolingvistika* bilan ham chambarchas aloqada bo‘ladi. *Etnopsixolingvistika* nutqiy faoliyatda muayyan an‘analar bilan bog‘liq muomala elementlarining qanday paydo bo‘lishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni o‘rganadi; nutqiy etiket va “dunyoning rangli manzarasi”ni, turli xalqlardagi ikki tillilik va ko‘p tillilik hodisalarini tadqiq etadi. *Etnopsixolingvistikaning* asosiy tadqiqot metodi *assotsiativ eksperiment* bo‘lsa, lingvokulturologiya o‘rniga ko‘ra tilshunoslik va madaniyatshunoslikning turli metodlaridan foydalanadi.

Tadqiqotning obyekti deganda borliqning ayrim sohasidagi o‘zaro aloqadagi jarayonlar, hodisalar majmuyi, tadqiqotning predmeti deganda esa o‘ziga xos xususiyatga, jarayonga va mezonlarga ega bo‘lgan obyektning ayrim qismi tushuniladi. Masalan, barcha ijtimoiy fanlar uchun umumiy obyekt inson, ularning predmeti insonning muayyan tomoni va faoliyati hisoblanadi.

Lingvokulturologiyaning **obyekti** – madaniyat va tilning o‘zaro aloqasi, o‘zaro ta‘sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir. Lingvokulturologiya tilni madaniyatning fenomeni, madaniyatni tashuvchisi sifatida o‘rganadi. Madaniyatni tildan foydalanuvchi inson yaratadi. Lingvokulturologiyaning obyekti lingvistiki va kulturologiya, etnografiya va psixolingvistika singari qator fundamental fanlarning kesishmasida joylashadi²¹.

Lingvokulturologiyaning obyekti haqida ba‘zi munozarali fikrlar ham yo‘q emas. Jumladan, V.N.Teliyaning fikricha, lingvokulturologiya til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini o‘rganadi. V.A.Maslovaga ko‘ra, bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan o‘rganadi. Bundan tashqari, V.N.Teliya lingvokulturologiya obyekti umuminsoniy xarakterga ega bo‘lishini ta‘kidlagan bo‘lsa, V.A.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik xususiyatlari alohida o‘rganilishi lozimligini uqtiradi²².

Lingvokulturologiyaning predmeti

²¹ Маслова В. А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.35-36.

²² Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение: учебное пособие. –М.: Флинта, 2011.

Lingvokulturologiyaning **predmeti** – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma’no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi. Bunda muayyan lingvokulturologik birlik bir paytning o’zida bir qancha semiotik tizimlarga tegishli bo’lishi mumkin: ma’lum bir odat frazeologizmga, maqolga, matalga aylanishi mumkin.

Tadqiqot obyektining vaziyatidan kelib chiqqan holda, uning alohida lingvokulturologik birliklardan tashkil topgan bir qancha predmetlarini ko’rsatish mumkin. Ular quyidagilardan iborat bo’lishi mumkin²³:

1. *Muqobilsiz leksika va lakunalar.* Har qanday til yoki dialektda boshqa tilga bir so’z bilan tarjima qilib bo’lmaydigan so’zlar mavjud bo’ladi. Bunday so’zlarga muqobilsiz leksika deyiladi. Muqobilsiz leksika muayyan xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. U ko’pincha mahalliy xalqqa xos pul, masofa-uzunlik birliklari, ro’zg’or ashyolari, kiyim-kechak, yegulik-ichkilik va h.k. tushunchalarni anglatadigan so’zlardan tarkib topadi. Muqobilsiz leksika boshqa tilga o’zlashtirilganda ularga ekzotik leksika (ekzotizmlar) deyiladi. Ekzotizmlar va etnografizmlar o’zga madaniyatning ramzi sanaladi. Jumladan, *spiker, kriket, shilling* – Angliya; *yaylov, qishloq, ariq, dehqon, cho’l* – O’rta Osiyo; *sakura, geysa, ikebana, sake* – yapon madaniyatining belgilarini assotsiatsiyalaydi. O’zbek madaniyatining belgilarini *palov, patir, sumalak, ko’rpacha, belbog’ (belida belbog’i bor), do’ppi (do’ppisi osmonda, do’ppi tor)* va h.k. so’zlarda ko’rish mumkin.

Muqobilsiz leksikani boshqa tilga tarjima qilib berish o’zini oqlamaydi. Shuning uchun uni transliteratsiya yo’li bilan talqin etish maqsadga muvofiqdir. “Amerika Qo’shma Shtatlari “dollar”ining, ingliz “funt sterling”ining, nemis “marka”siyu hind “rupiya”sining, afg’on “afg’oniy”sining transliteratsiya qilinmasdan, o’zbek “so’m”i bilan almashtirib qo’yilishi, AQSh “brendi”si, ingliz “viski”si, nemis “shnape”sining rus “vodka”si orqali talqin etilishi ingliz boshiga “shlyapa” o’rniga o’zbek “do’ppi”sini, egniga “palto” yoki “plashch” o’rniga “to’n” yoki “yaktak” kiygizib qo’yish bilan baravar²⁴.

Bir tildagi so’z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o’rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi. Lakunalar (lot. *lacuna* – bo’shliq, chuqurlik, cho’nqir joy) – matnda bo’sh qolgan, tushib qolgan joy, “tilning semantik xaritasidagi oq dog’lar”dir²⁵. Muqobilsiz leksika singari lakunalar ham tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida “yurist, advokat” ma’nosini anglatgan *lawyer* so’zidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* “vakil”, *barrister* “oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo’lgan advokat”, *solicitor* “mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega”, *counsel* “yuriskonsult”, *counsellor* “maslahatchi”, *advocate* “oliy darajadagi advokat” (Vyelikobritaniya, 1978). O’zbek va rus tillarida qayd qilingan ifodalarga faqat bir

²³ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.37.

²⁴ Мусаев К. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 93.

²⁵ Степанов Ю.С. Французская стилистика. –М., 1965. –С. 120.

advokat so'zigina muqobil bo'ladi.

2. *Mifologiyalashtirilgan til birliklari.* Bular arxetiplar va mifologemalar, udumlar va rivoyatlar, taomillar va urf-odatlar sanaladi. Har bir aniq frazeologizm da butun boshli bir mif emas, balki mifologema aks etadi. *Mifologema* – bu mifning “bosh qahramoni”, uning muhim personaji yoki vaziyati bo'lishi va u mifdan mifga o'tishi mumkin. Mifning asosida odatda arxetip yotadi. *Arxetip* – individlar ongida paydo bo'ladigan va madaniyatda tarqaladigan turg'un obraz. Arxetip tushunchasi K.G.Yung tomonidan 1919 yilda e'lon qilingan «Instinkt i bessoznatelnoe» maqolasida muomalaga kiritilgan. K. G. Yungga ko'ra, barcha odamlarda tush, miflar, ertak va afsonalarda paydo bo'ladigan ayrim umumiy ramzlar – arxetiplarni g'ayriixtiyoriy shakllantiradigan tug'ma qobiliyat bo'ladi. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan «kollektiv g'ayriixtiyoriylik» ifodalanadi. K. Yung genetik nazariya doirasida arxetipning mifologiya bilan chambarchas bog'liqligini belgilaydi. Binobarin, mifologiya arxetiplarning omboridir²⁶.

O'zbek kundalik turmushida non muhim ozuqa hisoblanadi. Xalqimiz nonni azaldan hurmat qiladi, hamma narsadan afzal, aziz va muqaddas biladi. Ota-bobolardan qolib kelayotgan udum, an'anaga binoan, hatto nonni teskari tishlamaydilar, nonning ustiga boshqa narsalarni qo'ymaydilar, nonni ustidan hatlab o'tmaydilar, agar non qo'ldan yerga tushib ketsa, darhol uni olib, uch marta o'pib, peshanalariga suradilar, non ushoqni dasturxon ustida ko'rsalar barmoqni ho'llab, ushoq ustiga bosib, yeb qo'yadilar. Nonga hurmat-ehtirom bilan munosabatda bo'lish bolalarga yoshlikdan o'rgatiladi, ularga nonning ushoga'ini yerdan yig'ib olish, uni e'zozlash va oyoq osti qilmaslik zarurligi uqtiriladi. Biron o'zbek yo'lga chiqsa, albatta, o'zi bilan birga non oladi. Shunga ko'ra, tarkibida non komponenti ishtirok etgan non yemoq, noni butun, noni yarimta bo'ldi, non ursin singari frazeologizmlarning asosida non arxetipi hayot, tirikchilik, rizq-ro'z, to'kin-sochinlik ramzi sifatida keladi. Non arxetipi, binobarin, nonni peshana teri bilan topilishi, uni halolab yeyilishi Muqaddas kitoblardan boshlab (“Sen yerdan olingansan va yerga qaytguningga qadar peshana teri bilan non yeb yurasan”. Ibtido 3. 620b.), o'zbek xalq dostonlarida, ertaklarida, rivoyatlarida va h.k.da uqtirilgan.

3. *Tilning paremiologik (maqol va matallar) fondi.* Tilning paremiologik fondini xalq durdonalaridan tuzilgan va uning madaniyatidan mustahkam o'rin olgan javohir sandig'i deyish mumkin. Ma'lumki, maqol va matallar folklorshunoslikda janr matnlari sifatida keng o'rganilgan. Ularni tilshunoslikda, xususan, lingvokulturologiyada o'rganish endi boshlanmoqda. Pragmatik nuqtayi nazardan maqollar turli maqsadlarda, jumladan, ayni maqol kesatish, yupatish, o'git berish, maslahat berish, saboq berish, ogohlantirish, tahdid qilish va h.k. qo'llanishi mumkin. Biroq har qanday maqol va matal ham lingvokulturologik tadqiqotlarning predmeti bo'lavermaydi. Bu o'rinda faqat muayyan xalq yoki etnosning tarixi, madaniyati, turmushi, ma'naviyati va h.k. bilan chambarchas bog'liq bo'lgan maqol va matallar o'rganilishi lozim bo'ladi. Masalan, Andijonda mehmon kelgan xonadonga hurmat yuzasidan qo'shnilar dasturxon chiqazishadi. Shuningdek, o'zbek xonadonlarida qo'shnilar o'rtadagi devorning biror yeridan teshik ochib qo'yishadi. Bu teshik orqali bir-birlaridan hol-ahvol so'rashadi, tansiq ovqat qilganlarida biron idishda shu ovqatdan uzatishadi. *Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan* maqoli ana shu odatning ta'siri tufayli yuzaga kelgan. Ba'zan muayyan bir tilning realiyalari ana shu tilning maqollarida ham o'z aksini topib majoziy ma'no kasb etadi. Masalan, *Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar* maqolida o'zbek milliy kiyim-kechaklarining atributi bo'lgan do'ppi realiyasi ishtirok etgan. Mazkur maqol: “Kishi uchun eng zarur narsa, eng katta boylik – tanisog'lik. Sog'lik bo'lsa, boshqa hamma narsani topish mumkin, ammo hech bir narsa bilan sog'likni topib bo'lmaydi” degan ma'noni ifodalash uchun qo'llaniladi.

4. *Tilning frazeologik fondi* xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbayi sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miflari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlari, ma'naviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Masalan, *ko'rpasiga qarab oyoq uzatmoq* “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”, *tanobini tortmoq* “faoliyat doirasini, imkoniyatini cheklab qo'yimoq”, *to'ydan ilgari nog'ora qoqmoq* “ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirmoq”, *to'nini teskari kiyib olmoq* “o'chakishgan holda qaysarlik qilmoq”, *xamir uchidan patir* “katta ko'p narsadan boshlang'ich va kichik bir qism”, *xirmon ko'tarmoq* “ekin-tikinni yig'ib, hosil me'yorini hisob-kitob qilmoq”, *Xo'ja ko'rsinga* “shunchaki nomigagina”, *Xizrni yo'qlasam bo'lar ekan* “kimnidir ko'rish istagi qo'qisdan ro'yobga chiqqanda aytiladigan ibora”. Biron tilning o'zigagina xos bo'lgan hisob so'zlari qolipining frazeologizmlarga ko'chganini ko'rish mumkin. Masalan, “juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan” ma'nosidagi *bir tutam* (*Bir tutam* qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas

²⁶ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.37.

uzoq ko'rindi), "qittak, ozgina" ma'nosidagi *bir chimdim* (Hazil-huzul, *bir chimdim* suhbatdan so'ng Mirhaydar va O'ktam paxta dalasiga yo'l oldilar), "jindak, qittak, juda oz" ma'nosidagi *bir shingil* (Qani, shunaqa bemaza hazildan *bir shingil* ashula yaxshi), "juda yosh, deyarli go'dak" ma'nosidagi *bir qarich* (*Bir qarichligimdan* yetim qolib, amakining xizmatida o'tib ketganman) singari frazeologizmlar shular jumlasidandir.

5. *O'xshatishlar, ramzlar, stereotiplar*. O'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi: 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi.

Turli lingvomadaniyatlarda muayyan bir narsaning, masalan, hayvonning turg'un o'xshatish etaloni sifatida qo'llanishini kuzatish mumkin. Masalan, aksariyat tillarda tulki ayyorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik ramzi, etaloni sifatida faol ishlatiladi: *tulkiday ayyor, xitriy kak lisa* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you chorom* (koreyscha). Yoki o'zbek tilining o'ziga xos o'xshatishlari sifatida *qo'ydek yuvosh, arvohdaiy ozg'in, moldek ovqat yeydi* va h.k. ni ko'rsatish mumkin.

Mazkur o'xshatish etalonlari milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy tasavvurlarga ko'ra taqqoslash, qiyoslash natijasida shakllangan. Etalonlar dunyoning obrazli qiyoslanishidir. Tilda etalonlar ko'pincha turg'un qiyoslamalar ko'rinishida mavjud bo'ladi, shunga qaramay, insonning dunyoni taqqoslashdagi har qanday tasavvuri ham etalon bo'lishi mumkin.

Xullas, o'xshatish etalonlari predmetlar, obyektlar va hodisalarning xususiyatini, sifatini qiyoslaydigan mohiyatdir.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz – belgi bilan o'xshash tushuncha (tillarni sun'iy formallashtirishda); 2) hayotni san'at vositasida obrazli o'rganishning o'ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san'at falsafasida); 3) muayyan madaniy obyekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi bo'lib, uning dastlabki mazmunidan boshqa mazmun uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.). Lingvokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Masalan, turli madaniyatlarda *kaptar* – tinchlik ramzi, nasroniylikda Muqaddas ruh ramzi, *yarim oy* – Islom ramzi, *Xoch* – nasroniylik ramzi sanaladi. Daraxt, gul, o'simliklar ham ramz sifatida qo'llaniladi. Jumladan, xrizantema Xitoyda o'lim, qabriston tushunchalarini assotsiatsiyalaydi. Yoki qirqquloq yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash, ruslar uchun esa o'lim, qabriston belgisi hisoblanadi. Ranglardan ham ramz sifatida keng foydalaniladi. Aksariyat xalqlarda oq – yaxshilik, qora esa – yovuzlikni anglatrsa, afrikaliklar uchun har ikkala rang ham neytral mazmun kasb etadi.

Stereotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixolingvistlarning ham tadqiqotlarida o'rganiladi. Qayd qilingan fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatini o'z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. Shunga ko'ra, stereotiplar ijtimoiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. ga ajratiladi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy stereotiplar biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, nemislar tartiblilik, yaponlar sermulozamatligi, turklar hissiyotlilik, qozoqlar qaysarligi, o'zbeklar mehmondo'stligi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

Xullas, stereotip madaniyat vakillarining tafakkuri va tili uchun xarakterli bo'lib, u madaniyatning vakili va uning o'ziga xos sinchidir. Shuning uchun ham stereotip madaniyatlararo muloqotda shaxsning tayanchi vazifasini o'taydi.

6. *Metaforalar va obrazlar*. Tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko'rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog'lashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo'lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

Obraz – so'z bilan madaniyatning bog'liqligi haqida asosiy ma'lumot beruvchi muhim lisoniy mohiyat sanaladi. Obrazlilik deganda til birliklarining borliqdagi predmet va hodisalar haqida ko'rish va hissiy tasavvurlarni hosil qilish qobiliyati tushuniladi.

S. M. Mezeninning qayd qilishicha, obrazlilikning har qanday shakli, hoh u nutqiy, hoh u lisoniy bo'lsin o'zining mantiqiy strukturasi uchta komponentga ega bo'ladi: 1) referent, tasvirlanuvchi predmetni gnoseologik tushuncha bilan o'zaro aloqadorligi; 2) agent, ya'ni tasvirlangan predmet; 3) asos, ya'ni predmet va uning tasviridagi umumiy xususiyat.

Xullas, obrazlilik ongimizda “suratlar”ni gavdalaniradigan qobiliyatni hosil qiladigan til birliklarining real xususiyatidir.

7. *Tillarning stilistik qatlami*. Turli tillarning silitistik qatlami, u yoki bu tilning qaysi shaklda namoyon bo‘lishi ham lingvokulturologiyaning tadqiqot predmeti sanaladi. Shunday tillar bor-ki, ularda kuchli dialektik qatlam mavjud bo‘lsa, boshqalarida dialektik farqlar deyarli sezilmaydi. Yana shunday tillar mavjudki, ularda stilistik differentsiatsiya endigina boshlangan bo‘lsa, boshqalarida aksincha, bu differentsiatsiya chuqur va ko‘p qirrali bo‘ladi. Adabiy til va noadabiy til shakllari o‘rtasida o‘zaro aloqaning mavjudligi jamiyat madaniy tarixining barcha rivojlanish bosqichlari, xususan, uning yozuvlari, adabiyotlari, maktablari tarixi, uning dunyoqarashi, madaniy-g‘oyaviy simpatiyalari va h.k. bilan belgilanadi.

8. *Nutqiy muomala*, shuningdek, nominativ, grammatik va stilistik birliklarda mustahkamlangan har qanday muomala lingvokulturologiyaning maxsus tadqiqot predmeti bo‘la oladi.

A. A. Leontev shunday yozgan: “Nutqiy muloqotning milliy-madaniy xususiyati bizning tasavvurimizda mazkur milliy-madaniy jamoaga xos bo‘lgan tuzilishdagi farqlar, muloqot jarayonlarining funksiyalari va usullariga bivosita bog‘liq bo‘lgan omillar tizimidan tashkil topgan bo‘ladi. Ushbu omillar jarayonga turli darajada “qo‘shiladi”, ularning tuzilishi va o‘zi farqli tabiatga ega bo‘lsa-da, jarayon ichida ular, avvalo, lisoniy, psixolingvistik va umumpsixologik omillar bilan o‘zaro aloqada bo‘ladi”.²⁷ A. A. Leontev mazkur omillarni quyidagilarga ajratgan: 1) madaniy an‘analalar bilan bog‘liq omillar (muloqotning ijozat berilgan va taqiqlangan turlari, shuningdek, muloqotning stereotip holatlari); (Men–Sen –U–grammatika); 2) ijtimoiy holat va muloqotning ijtimoiy funksiyalari bilan bog‘liq omillar (muloqotning funksional til osti va etiket shakllari); 3) tor ma‘nodagi etnopsixologiya, ya‘ni psixik jarayonlar vositasida kechadigan xususiyatlar va turli faoliyat turlari bilan bog‘liq omillar; 4) denotatsiyaning xususiyati bilan bog‘liq omillar; 5) mazkur jamoaning til xususiyatlari (stereotiplar, obrazlar, qiyoslash va h.k.) bilan aniqlanadigan omillar.

Tadqiqotlar natijasida har qanday madaniyatda insonlar muomalasining tipik holatlarda inson o‘zining ijtimoiy roliga (boshliq-xodim, er-xotin, ota-o‘g‘il, o‘qituvchi-o‘quvchi va h.k.) mos ravishda o‘zini qanday tutishi lozimligi haqidagi tasavvurlari bilan boshqarilishi aniqlangan.

9. *Nutq etiketi* – insonlarning rasmiy va norasmiy vaziyatlardagi o‘zaro muloqotida ularning ijtimoiy va psixologik rolga mos ravishda amal qilinadigan ijtimoiy va madaniy o‘ziga xos nutqiy muomala qoidalari. Nutq etiketi – bu “ijtimoiy silliqlangan” hudud, muloqotning milliy-madaniy komponenti. Masalan, sud jarayonida sudya bilan guvohning muloqoti bu shaxslarning suddan tashqaridagi muloqotiga nisbatan o‘ta rasmiy til vositalarining qo‘llanishi bilan farqlanadi.

Xullas, lingvokulturologiya jonli kommunikativ jarayonlarni – xalqning madaniyati va mentaliteti, ya‘ni uning ongi, shuuri, ommaviy an‘analari, urf-odatlar va h.k. bilan bog‘liq til ifodalarning qo‘llanilishini tadqiq etadi.

Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari

Bir-biridan farq qiladigan turfa yo‘nalishlarning mavjud bo‘lishiga qaramay, zamonaviy lingvokulturologiyaning predmeti ikki xil kod bo‘lgan til va madaniyatning o‘zaro ta‘sirida shakllanadigan lisoniy belgilarning madaniy semantikasini o‘rganishdan iborat. Chunonchi, har bir lisoniy shaxs ayni paytda madaniy shaxs hamdir. Shuning uchun lisoniy belgilar madaniyat “tili” funksiyasini bajarish imkoniyatiga ega. Madaniyat “tili” til egasining madaniy-milliy mentalligini lisoniy qobiliyatda aks etishini ifodalaydi. Bu o‘rinda barcha lisoniy me‘yorlarga rioya qilingan holatlarda ham “madaniy to‘siq”ning yuzaga chiqishi ta‘kidlash joiz. A. Vejbitskoy ana shunday holatga misol tariqasida nemis orkestrini boshqarishga taklif qilingan ingliz dirijeri bilan yuz bergan hodisani keltirgan. Ishlar unchalik yaxshi ketmagan ingliz dirijeri inglizcha gapirgani uchun musiqachilar uni “o‘ziniki” sifatida qabul qilmayapti, deb o‘ylaydi. Shundan keyin u nemischa o‘rgana boshlaydi va o‘qituvchisidan “Eshitinglar, meningcha, mana bunday chalsak, yaxshiroq bo‘ladi” jumlasini nemischa qanday aytilish mumkinligini so‘raydi. O‘qituvchi o‘ylanib turib, shunday javob qiladi: «Albatta, jumlaning shunday tuzilishi mumkin, lekin mana bunday degan yaxshiroq: “Mana bunday chalish kerak”»²⁸. Yoki ingliz tilidagi “Can you write this scientific research in English?” savoliga bir o‘zbek “No, it’s very difficult” deb javob berishi mumkin. Biroq ingliz nutqiy muomalasi va so‘z tanlash me‘yorlaridan kelib chiqqan holda, shunday javob berishi o‘rinli bo‘ladi: “It’s very difficult, but I’ll try”. Yoxud: “Bu kitob sizniki emasmi?” yoki “Ertaga band emasmi?” savoliga deyarli barcha madaniyatlarda “Yo‘q, meniki emas”, “Yo‘q, band emasman”, – deb inkor mazmunida javob

²⁷ Леонтьев А. А. Психология общения. –Тарту, 1976. - С. 9-10. 46.

²⁸ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.31.

beriladi. Koreys (yoki yapon) madaniyatida “*Ne, ne cheki animnida*” (“Ha, mening kitobim emas”) va “*Ne, babiji ansimnida*” (“Ha, band emasman”), – deb tasdiq mazmunida javob qaytariladi.

Muxtasar qilib aytganda, madaniy to‘siq nafaqat nutqiy muomala me‘yorlaridagi farqlar, balki muloqotchilar tomonidan kiritiladigan turli ma‘nolar bilan ham bog‘liqdir. Bir qarashda bir xil ko‘ringan so‘zlarning ma‘nolarida nomutanosiblik mavjud bo‘ladi.

Yuqorida qayd qilinganlardan kelib chiqqan holda, lingvokulturologiya mustaqil fan sohasi sifatida quyidagi masalalarni hal qilishni o‘z oldiga maqsad qiladi:

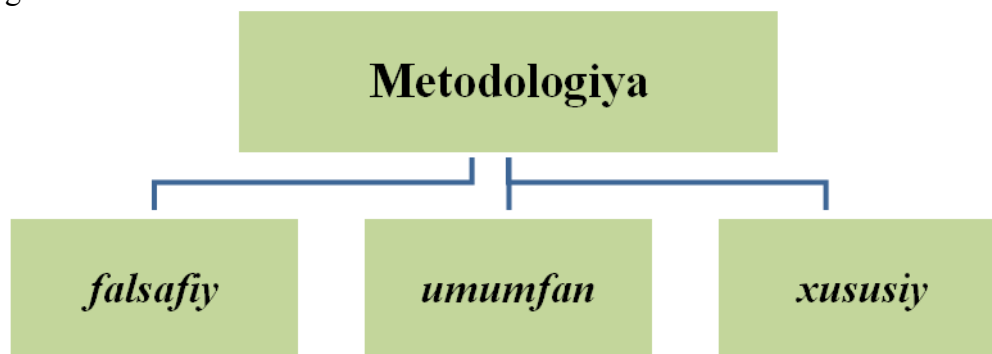
- 1) til konseptlarini shakllanishida madaniyat qanday ishtirok etadi;
- 2) til belgisi ma‘nosining qaysi qismiga “madaniy ma‘nolar” biriktiriladi;
- 3) bu ma‘nolar so‘zlovchi va tinglovchi tomonidan anglashiladimi va ular nutq strategiyasiga qanday ta‘sir ko‘rsatadi;
- 4) haqiqatan ham til egasining madaniy-lisoniy qobiliyati mavjudmi;
- 5) konseptosfera (muayyan madaniyatning asosiy konseptlari yig‘indisi) va bir madaniyat va ko‘p madaniyat egasi yo‘nalgan madaniyat diskursi qanday bo‘ladi;
- 6) mazkur fanning asosiy tushunchalarini qanday sistemalashtiriladi, ya‘ni fanning asosiy tushunchaviy-terminologik apparatini qanday yaratiladi.

Metodologiya va tadqiqot metodidan xoli birorta ilmiy asar mavjud bo‘lmaydi. Shunday ekan, fanda ilmiy tadqiqot metodologiyasi va metod tushunchalari markaziy o‘rinni egallaydi.

Metodologiya bilish jarayoniga dunyoqarash tamoyillarini qo‘llashdir. Metodologiya metodlarning umumiy nazariyasi sifatida insonning bilish faoliyatida qo‘llanilgan metodlarni umumlashtirish zarurati bilan dunyoga keldi. Dialektik metod maxsus ilmiy metodlarga, ya‘ni turli fanlarga oid metodlarga ta‘sir qiluvchi ta‘limot bo‘lgani uchun uni metodologiya, ya‘ni ilmiy tadqiqot usuli bo‘lgan metodlar haqidagi ta‘limot deb yuritdilar. Dastlab metodologiya muammolari falsafa doirasida ko‘rila boshlandi.

Falsafa metodologiyaga tamoyillar hamda usullarni nazariy va amaliy faoliyatlarni tashkil qilish tizimi, shuningdek, mazkur tizimni o‘rganadigan ilm sifatida qaraydi²⁹. Metodologiya nazariyadan farqli o‘laroq, yangi bilim bermaydi, ta‘limotdan farqli o‘laroq, amaliyotning asosi bo‘lib xizmat qilmaydi, biroq fanda shunday usurlarni rivojlantiradiki, ularsiz mazkur fanning o‘zi rivojlana olmaydi.

Metodologiya – bu fanning rivojlanish ta‘limoti, ta‘limot – bu metodologiyaning nazariyadan amaliyotga o‘tishi. Har qanday fanning metodologiyasi (jumladan, lingvokulturologiyaning ham) uch darajani o‘z ichiga oladi:

Falsafiy metodologiya – eng oliy daraja bo‘lib, u uchun Geraklit, Platon, Kant, Fixte, Shelling va h.k. tomonidan shakllantirilgan dialektikaning qonunlari, tamoyillari va kategoriyalari muhimdir. Bular qarama-qarshilikning birligi va kurashi, inkorni inkor etish qonunlari, umumiylik, xususiylik va alohidalik hamda boshqa kategoriyalardir.

Umumfan metodologiyasi – hodisalarni o‘rganish metodlari va tamoyillarini turli fanlar tomonidan rivojlantirilishidir. Ular kuzatish, eksperiment, modellashtirish va talqindan iborat. Umumfan metodologiyasi fanlarning taraqqiy etishi bilan birga o‘zgarib boradi va natijada yangi metodlar shakllanadi, eski metodlar modifikasiya qilinadi.

Xususiy metodologiya konkret fanlarning, binobarin, lingvokulturologiyaning ham metodlaridir.

Metodologiya va metod o‘zaro chambarchas bog‘langan bo‘lib, u o‘rganilayotgan hodisaga nisbatan muayyan yondashuvni, muayyan usullar majmuyini bildiradi. Shuning uchun ham metod har doim tizim hisoblanadi. Uning xususiyati tadqiqotning obyekti va predmeti bilan belgilanadi. Har qanday metod umumfalsafiy nazariyalarga bevosita va bilvosita bog‘liq bo‘ladi.

²⁹ Философский энциклопедический словарь. - М., 1983. - С. 365.

Hozirgi kunda metodologiya, ilmiy tadqiq metodologiyasi ma'lum bir fanda qo'llaniladigan xilma-xil metodlar, tahlil usullari haqidagi ta'limot emas, balki tadqiqotchining tadqiq manbayini, obyektini qanday tushunishi va unga qanday yondashishi, tadqiqotchining dunyoqarashini nazarda tutadi.

Lingvokulturologiyaning metodlari

Lingvokulturologiyaning metodlari til va madaniyatning o'zaro aloqasini tahlil qilishda foydalanadigan tahliliy amallar va tadbirlar yig'indisidir. Lingvokulturologiya fanning integrativ, ya'ni kulturologiya, tilshunoslik, etnolingvistika va madaniy antropologiya tadqiqotlari natijalarini o'zida mujassamlashtirgan sohasi bo'lgani uchun ham unda "til va madaniyat" markazi atrofida to'plangan qator bilish metodlari va yo'nalishlari qo'llaniladi. Lingvokulturologik tahlil jarayonlarida kulturologiya va tilshunoslik metodlari tanlab qo'llaniladi.

Har qanday ilmiy tadqiqotning aniq metodi o'zining qo'llanish chegarasiga ega. Biroq o'zaro aloqada bo'lgan til va madaniyat shunchalik ko'p qirraliki, ularning tabiati, funksiyalari va genezisini bir metod vositasida bilish mumkin emas. Shuning uchun ham bu sohada bir-birini to'ldiruvchi qator metodlarning qo'llanilishi g'oyat tabiiydir³⁰.

Lingvokulturologiyada lingvistik, kulturologik, sotsiologik (kontent-tahlil, freym tahlil metodika), etnografik (tasvirlash, tasniflash va h.k.) metodlarni qo'llash mumkin. Mazkur metodlar turli tamoyillari va tahlillari bilan bir-birini o'zaro to'ldirib, lingvokulturologiyaga murakkab obyekt bo'lgan til va madaniyatning o'zaro munosabatini tadqiq etish imkonini beradi.

Til va madaniyatning o'zaro munosabatini o'rganish uchun J. Lakoff *metaforalarni tahlil qilish apparatini* taklif qiladi. Chunonchi, metaforalarning kognitiv nazariyasi nima uchun chet tillaridagi ba'zi iboralar oson tushuniladi, hatto ular o'zlashtiriladi, boshqalarini esa tushunish qiyin ekanligini izohlab beradi. Ushbu metod qiyoslanilayotgan tillar orasidagi kognitiv nomuvofiqlikni aniqlashga yordam beradi. Bunday farqlar tasodifiy bo'lmaydi, ular u yoki bu xalq tomonidan dunyo hodisalarini o'ziga xos tarzda tushunilishidan dalolat beradi.

V. N. Teliya lingvokulturologik tasvir uchun ma'noning *makrokomponent modelini* taklif qiladi. Mazkur model informatsiyaning quyidagi yetti blokini o'z ichiga oladi: *presuppozitsiya, denotatsiya, ratsional baho, belgining motivatsion asosi, emotsional va emotiv baholar* haqidagi ma'lumotlar, shuningdek, belgini qo'llash sharoitlari bahosi. Har bir blok mental strukturalarni qayta ishlash amallarini ko'rsatuvchi kognitiv operator tomonidan kiritiladi³¹.

Tadqiqotchilar tomonidan lingvokulturologik tasvirida **psixosotsiokulturologik eksperimentdan** keng foydalanish va **matnlarni lingvokulturologik tahlil qilish** ham tavsiya qilinadi.

Lingvokulturologiya maxsus fan sohasi sifatida zamonaviy tilshunoslikda bir qancha sermahsul tushunchalarni keltirib chiqardi: lingvokulturrema, madaniyat tili, madaniy matn, madaniyat konsepti, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, madaniy universalisiya, madaniy salohiyat, madaniy meros, madaniy an'analar, madaniy jarayon, madaniy ko'rsatmalar va h.k. Shuningdek, lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy apparatiga mentalitet, mentallik, taomil, rasm-rusumlar, madaniyat doirasi, madaniyat turi, tamaddun, majusiylik va boshqalar kiradi.

Mazkur tushunchalardan eng muhimlari madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept va madaniy konnotatsiya bo'lib, ular madaniy informatsiyaning til birliklari vositasida ko'rsata oladi.

Madaniy sema – so'zga nisbatan kichikroq va universalroq bo'lgan semantik birliklar, semantik belgilar. Masalan, *palov, do'ppi, o'choq* so'zlaridagi quyidagi madaniy semalarni ajratish mumkin: *palov* – guruch, sabzi, go'sht, piyoz va yog' solib tayyorlanadigan o'zbek milliy taomi; *do'ppi* – avra-astarli, ko'pincha qavima, pilta urilgan to'garak yoki to'rtburchak shakldagi o'zbeklarning milliy bosh kiyimi; *o'choq* – ichiga o't yoqiladigan, ovqat pishirish uchun ustiga qozon o'rnatiladigan qurilma.

Madaniy fon – ijtimoiy hayot va tarixiy hodisalarni ifodalaydigan nominativ birliklarning (so'zlar va frazeologizmlarning) tavsifi. Masalan, *Daqqiyunusdan qolgan / Odam atodan qolgan* "juda eski, qadimgi", *jamalak o'rtoq* "bolalikdagi dugona", *qizil* (Oktabr inqilobi, sho'ro tuzumi, armiyasiga oidlikni bildiradigan so'z sifatida qo'llangan).

Yuqorida qayd qilingan madaniy informatsiyaning ikki turi denotatda mavjud bo'lib, lingvomamlakatshunoslikda yaxshi o'rganilgan.

Madaniy konsept – mavhum tushunchalarning nomlari bo'lgani uchun bu yerda madaniy informatsiya signifikatga, ya'ni tushuncha yadrosiga birlashtiriladi.

³⁰ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.34.

³¹ Кўрсатилган асар, 35-бет.

Madaniy meros – madaniyat uchun ahamiyatli bo‘lgan madaniy boyliklarni, informatsiyalarning berilishi.

Madaniy an’analar – ijtimoiy va madaniy merosning qimmatli unsurlari majmuyi.

Madaniy jarayon – madaniyat hodisalari tizimiga aloqador bo‘lgan unsurlarning o‘zaro ta’siri.

Madaniy makon – madaniyat vakillari ongidagi madaniyatning mavjud bo‘lish shakllari. Madaniy makon kognitiv makon (individual va jamoaviy) bilan munosabatda bo‘ladi, chunki u mazkur madaniy-milliy jamiyatning barcha vakillari, barcha individual va jamoaviy makonlar majmuyi bilan shakllanadi. Masalan, rus madaniy makoni, ingliz madaniy makoni va h.k.

Lingvomadaniy paradigma – bu dunyoqarashning etnik, ijtimoiy, tarixiy, ilmiy va h.k. o‘zaro aloqadorlikdagi kategoriyalarini aks ettiradigan til shakllarining majmuyi. Lingvomadaniy paradigma konseptlarni, kategorial so‘zlarni va shu kabilarni birlashtiradi. Til shakllari paradigmaning asosi hisoblanadi.

Madaniy an’ana – jamiyatda to‘planadigan va qayta tiklanadigan ijtimoiy stereotiplashgan guruhlar tajribasini ifodalaydigan integral hodisa.

Madaniy fond – yoki bu madaniyat vakilining bilimlari majmuyi, uning milliy va jahon madaniyati sohasidagi ayrim qarashi. Biroq bu shaxsning mulki emas, balki mazkur madaniyatga talluqli bo‘lgan o‘sha asosiy birliklarning majmuyidir.

Mentallik – milliy xarakterning intellektual, ma’naviy va iroda xususiyatlarini o‘zida birlashtiradigan, ona tili kategoriyalari va shakllaridagi dunyoqarashning ko‘rinishi. Mentallikning birligi mazkur madaniyatning konsepti hisoblanadi. A. Ya. Gurevichga ko‘ra, mentallik – dunyoni ko‘rish yo‘li, u g‘oya bilan o‘xshamaydi. Mentallik falsafiy, ilmiy yoki estetik tizimlar emas, u fikr emotsiyadan qismlarga ajralmagan jamiyat tafakkurining darajasi. Xalq mentalligi tilning muhim konseptlarida dolzarblashadi.

Mentalitet – (nem. mentalität < lot. mens, mentis – aql, idrok) jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, madaniy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlardagi aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati. Mentalitet – xalq mentalligini, uning aqliy va ruhiy quvvatining ichki tuzilishini va differentsiatsiyasini aks ettiradigan kategoriya. Mentalitetlar turli masshtablardagi lingvomadaniy jamoalarning psixolingvo-intellektlarini namoyon qiladi. Ilmiy adabiyotlarda qayd qilinishicha (Yu.D. Apresyan, Ye.S. Yakovleva, O.A. Kornilov), *mentalitet* termini ositida ijtimoiy-madaniy, lisoniy, geografik va boshqa omillarga bog‘liq bo‘lgan chuqur aqliy tuzulish tushuniladi. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning o‘ziga xos an’analari, rasm-rusmlari, urf-odatlarini, diniy e’tiqod va irimlarini ham qamrab oladi.

Madaniyat tili – mavjud bo‘lgan yoki qaytadan hosil bo‘lgan tasavvurlar, tushunchalar, obrazlar va boshqa ma’noviy konstruksiyalar tuzilishining belgilar va ularning munosabatlari tizimi vositasida shakllanishi.

Submadaniyat – ikkinchi darajali, tobe madaniyat tizimi (masalan, yoshlar submadaniyati va h.k.).

Madaniy konnotatsiya – madaniyat kategoriyalaridagi denotativ yoki majoziy-motivlashgan ma’no jihatlarning talqini. Madaniy konnotatsiya til belgisidagi madaniyat darajasining ko‘rsatkichini ifodalaydi. N. Yu. Shvedova rus tilidagi 20 ta umumiy ma’no kategoriyasini ajratib ko‘rsatgan: jonlilik, harakat, holat, predmet, o‘lchov, o‘rin, vaqt va h.k. Mazkur kategoriyalar tilning ma’noviy sinchini tashkil qiladi. Biroq har bir xalq uchun ikkilamchi atovda qo‘shimcha ko‘chma ma’no kasb etgan maxsus majoziy-assosiativ mexanizmlar ham mavjud bo‘ladi. Masalan, ruslarda *it* (salbiy hodisalar bilan bir qatorda) sodiqlik, vafodorlik, oddiqlikni assotsiatsiyalaydi. Jumladan, *sobachya vernost*, *sobachya predannost*, *sobachya jizn* kabi frazeologik birliklarda mazkur xususiyatlar o‘z aksini topgan; beloruslarda *it* salbiy xususiyatlarni ifodalaydi: *ushissa u sabachuyu skuru* (“layoqatsiz, dangasa odamga aylanish”), *sobakam padshiti* (“yomon odam”); o‘zbeklarda, qirg‘izlarda va qator boshqa turkiy xalqlarda *it* haqoratni bildiradi. Ruslarda *cho‘chqa* a) ifloslik, b) nonko‘rlik, v) tarbiyasizlikni; inglizlarda *pig* ochofatni, o‘zbeklar, qirg‘izlar, qozoqlar va boshqa musulmon xalqlarida *cho‘chqa* sof diniy nuqtayi nazardan o‘ta haqoratni ifodalaydi; vietnamlarda *cho‘chqa* ahmoqlik ramzi bo‘lib keladi.

Shunday qilib, *it* va *cho‘chqa* so‘zlari turli xalqlarda turlicha belgilarni konnotatsiyalaydi. Bu esa mazkur xalqlar dunyo manzarasining shakllanishidagi ularning o‘ziga xos, individual majoziy fikrlashini ko‘rsatadi. Yuqoridagi misollar o‘ziga xos qo‘shimcha ma’nolar – konnotatsiyalar yuzaga kelishining har bir til, har bir madaniyat uchun xos ekanligini ko‘rsatadi.

Lingvomadaniy konsept

Rus tilshunosligida *konsept* tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. S. Askoldovning qarashicha, konseptlar vositasida turli millat

vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko'ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi. Lisoniy makonda mavjud bo'lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o'ziga xosligini belgilaydi³². XX asrning birinchi choragida konsept haqida mulohazalarga tanqidiy yondashiladi. Faqat 80-yillarga kelib, bu terminga ehtiyoj qayta paydo bo'ladi. Yu. S. Stepanov o'zining tadqiqotlarida mental shakllanishning mohiyatini ochishga harakat qilib, *konsept* so'zining etimologiyasiga murojaat qiladi. *Konsept* lotin tilidagi *conceptus* – “tushuncha” so'zining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi³³.

Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o'zaro farqlanadi³⁴. Ushbu termin tilshunoslikda o'tgan asrning 80-yillariga qadar *tushuncha* so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa³⁵, bugungi kunga kelib uning izohi *tushuncha* terminiga nisbatan kengayganini ko'rish mumkin. Binobarin, N.Yu. Shvedova konseptni tushuncha ekanligini, bu tushuncha ortida esa ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, o'z tarixiy ildizlariga ega bo'lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini ta'kidlagan³⁶.

Prof. N. Mahmudov lingvokulturologiyada konseptning o'rganilishi xususida shunday yozadi: “Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunosliklarda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga yetish mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan”³⁷.

Demak, konsept lingvokulturologiyada eng faol qo'llanuvchi birlik sanaladi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarni ifodalaydi. Masalan, *uy* konsepti o'zbek kishilarining tafakkurida quyidagicha assotsiatsiyalanadi:

- a) yashash joyi – bino – ko'p qavatli uy – hovli – xonadon – oila;
- b) katta, kichik, chiroyli, shinam, yorug', yangi, eski;
- v) mehribonlik uyi, dam olish uyi, madaniyat uyi.

Ko'chma ma'noli birliklarni yuzaga chiqaradi: *uy ichi* “oila a'zolari”, *uyi buzilmoq* “er-xotinning ajralishi”, *uyi kuymoq* “xonavayron bo'lmoq”.

Lingvomadaniy konsept etnomadaniy xususiyatga ega bo'lgan va borliq haqidagi funksional ahamiyatga molik informatsiyani uzatadigan madaniyatning asosiy birligidir. U madaniy universalialarni ifodalaydi. Lingvomadaniy konsept tafakkurda mavjud bo'ladi, u o'zida kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmunni birlashtiradi. Lingvomadaniy konsept barcha til egalari uchun dunyoqarash modeli vazifasini o'taydi. Lingvomadaniy konsept milliy xarakterning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi madaniyat vositasi hisoblanadi.

Lingvokulturologiyada madaniyat konseptlari alohida tadqiq etiladi. Madaniyatning asosiy konseptlari jamoaviy til ongida muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatning asosiy konseptlari deganda mavhum otlar, xususan, vijdon, taqdir, qismat, iroda, gunoh, qonun, erkinlik, ziyolilar, vatan va h.k. tushuniladi. Madaniyat konseptlarini A. Ya. Gurevich ikki guruhga: “fazoviy”, falsafiy kategoriyalar, ya'ni madaniyatning universal kategoriyalari (vaqt, makon, sabab, o'zgarish, harakat) hamda ijtimoiy kategoriyalar, ya'ni madaniyat kategoriyalari (erkinlik, huquq, haqiqat, mehnat, boylik, mulk)ga ajratadi.

V. A. Maslova bunga yana bir guruhni – milliy madaniyat kategoriyasini ham ilova qiladi³⁸. Konseptlarni tahlil qilish jarayonida har qanday tilda madaniy o'ziga xos konseptlarning ko'pligi aniqlangan. Masalan, *kartoshka* konsepti madaniy o'ziga xos konseptlardan biri hisoblanadi. *Kartoshka*

³² Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267–280.

³³ Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Академиче-ский проект, 2004.

³⁴ Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественном литературe и в научном языке // Вопросы филологии. –Москва, 2001. -№ 1. –С. 35-47.

³⁵ Демьянков В.З. Кўрсатилга мақола.

³⁶ Шведова Н.Ю. Избранные работы. –М., 2005. –С.603.

³⁷ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 9.

³⁸ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.51.

ruslar uchun nochor ovqatlanish etaloni, buni *sidet na odnoy kartoshke* frazeologizmi misolida ham ko'rish mumkin; beloruslar uchun odatiy milliy taom, ikkinchi non, muhim ozuqa hisoblanadi. Yoki *non* konseptini olsak, o'zbeklar uchun non muhim ozuqa etaloni hisoblansa, koreys, yapon, xitoy xalqlari uchun muhim ozuqa hisoblanmaydi. Ular uchun *guruch* asosiy ozuqa etaloni sanaladi.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar

1. V.A.Maslova lingvokulturologiya rivojlanishini nechta davrga ajratadi?
2. Lingvokulturologiya qanday fan?
3. N. Alefirenko lingvokulturologiyani qanday tavsiflaydi?
4. Lingvokulturologiyaning asosiy yo'nalishlarini ayting.
5. Lingvokulturologiyaning qaysi yo'nalishi faol rivojlangan?
6. Lingvokulturologik tadqiqotlarda asosan qaysi masalalarni tadqiq etilgan?
7. Yu. Stepanov maktabining maqsadi nimadan iborat?
8. N.D. Arutyunova maktabi nimalarni tadqiq etadi?
9. V.N. Teliya maktabi qanday tadqiqotlari bilan tanilgan?
10. Ilmiy paradigমাga ta'rif bering.
11. 2. Ilmiy paradigma qachon va kim tomonidan muomalaga kiritilgan?
12. Tilshunoslikda qanday paradigmalar mavjud?
13. Antroposentrik paradigmanning boshqa paradigmalardan farqi nima?
14. Lingvokulturologiya mustaqil yo'nalishi sifatida qachon vujudga keldi?
15. Lingvokulturologiya qaysi fanlar bilan chambarchas aloqada?
16. Etnolingvistika qanday yo'nalish?
17. Sotsiolingvistika nimani o'rganadi?
18. Lingvomamlakatshunoslikning tadqiqot obyekti nima?
19. Etnopsixolingvistika qanday hodisalarni tadqiq etadi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Gudkov D.B. Teoriya i praktika mejkulturnoy kommunikatsii. - M.: Gnozis, 2003. - 288 s.
2. Jinkin N. I. Yazik. Rech. Tvorchestvo. — M.: Labirint, 1998.
3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. - M.: Akademiya, 2001. -208s.
4. Furmanova V. P. Mejkulturnaya kommunikatsiya v teorii i praktike prepodavaniya inostrannix yazikov v vuze. - Saransk , 2009. -164 s.

3-mavzu. Madaniyatlararo muloqotning shakllari, modellari va vazifalari

Reja

1. "Madaniyat" tushunchasi
2. Madaniyatshunoslikda madaniyatning o'rganilishi.
3. Madaniyatlararo muloqot darajalari va ko'rinishlari.
4. Verbal va noverbal muloqot: madaniyatlararo tafovutlar.
5. Madaniyatlar dialogi.

Tayanch so'z va iboralar: Madaniyat. Tamaddun. Sivilizatsiya. Madaniyat va inson. Muloqotning falsafiy modeli, R.O. Yakobsonning lisoniy modeli, kibernetik model. "Kod" tushunchasi. Madaniy tizimlar va madaniyatlararo vaziyatlarni tadqiq etish usullari. Madaniyatlararo muloqot darajalari va ko'rinishlari. Verbal muloqotning asosiy birliklari. Turli tadqiqotchilar izohida madaniyatlararo muloqot tipologiyasi. (shaxslararo daraja muloqot, kichik guruhlarda madaniyatlararo muloqot, katta guruhlarda madaniyatlararo muloqot, madaniyatlararo muloqotning milliy darajasi. Madaniyatlararo muloqot ko'rinishlarining turli-tumanligi (verbal muloqot, noverbal muloqot, paraverbal muloqot, virtual muloqot). Madaniyatlararo muloqotning asosiy birliklari. Verbal va noverbal muloqot: madaniyatlararo tafovutlar.

"Madaniyat" tushunchasi . Madaniyat lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalaridan biridir. Shuning uchun madaniyatning ontologiyasini, uning semiotik va boshqa xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Madaniyat - jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy

boyliklarda ifodalanadi. “Madaniyat” tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat (o‘zbek madaniyati), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o‘ziga xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo‘llaniladi. Tor ma’noda “madaniyat” termini kishilarning faqat ma’naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi³⁹.

“Madaniyat” arabcha madina (shahar) so‘zidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayotini ikki turga: birini *badaviy* yoki *sahroiyy turmush*; ikkinchisini *madaniy turmush* deb ataganlar. Badaviylik – ko‘chmanchi holda dashtu sahrolarda yashovchi xalqlarga, madaniylik – shaharda o‘troq holda yashab, o‘ziga xos turmush tarziga ega bo‘lgan xalqlarga nisbatan ishlatilgan⁴⁰.

O‘zbek tilida *madaniyat* so‘zi (arab. – sivilizatsiya) quyidagi ma’nolarda qo‘llaniladi: 1) jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy hayotida qo‘lga kiritgan yutuqlari; 2) biror ijtimoiy guruh, sinf yoki alqning ma’lum davrda qo‘lga kiritgan shunday yutuqlari; 3) o‘qimishlilik, ta’lim-tarbiya ko‘rganlik, ziyolilik, ma’rifat; 4) madaniyatli shaxs talablariga javob beruvchi sharoit; 5) qishloq xo‘jaligida (o‘simlik yoki ekinning turlarini) yetkazish, o‘stirish, yetishtirish⁴¹.

Yevropada “madaniyat” deyilganda, dastlab insonning tabiatga ko‘rsatadigan maqsadga muvofiq ta’siri, shuningdek, insonga ta’lim-tarbiya berish tushunilgan (lot. cultura - yerni ishlash, parvarishlash; tarbiya, rivojlanish, hurmatlash, ehtirom; ruschadagi “kultura” so‘zi ham shundan olingan).

XVIII asrdan e’tiboran *kultura* so‘zi bilan insonning faoliyati, uning aniq bir maqsadga yo‘nalgan fikrlashi tufayli yuzaga kelgan barcha narsalar tushunila boshlangan. Biroq mazkur so‘z dastlab “insonni tabiatga ta’siri, inson manfaatlari yo‘lida tabiatni o‘zgartirish, ya’ni yerni ishlash” ma’nosida qo‘llanilgan. *Kultura* – ijtimoiy-gumanitar bilishning fundamental tushunchalaridan biri sanaladi. Mazkur so‘z XVIII asrning ikkinchi yarmi (“Ma’rifat asri”)dan boshlab ilmiy termin sifatida iste’molga kirgan⁴². Madaniyat faqat mavjud me’yor va urf-odatlariga rioya qilish qobiliyatini rivojlantirishni emas, balki ularga rioya qilish istagini rag‘batlantirishni ham o‘z ichiga olgan.

Demak, madaniyat biyologik mahsulot emas, balki ijtimoiy mahsulotdir.

Madaniyatshunoslikda madaniyatning o‘rganilishi. 1960-yillarda madaniyat haqidagi mustaqil fan sifatida madaniyatshunoslik (kulturologiya) shakllandi. U falsafa, tarix, antropologiya, sotsiologiya, psixologiya, etnologiya, etnografiya, tilshunoslik, san’atshunoslik, semiotika, informatika singari fanlar kesishgan nuqtada vujudga keldi. Hozirgi kunda madaniyatshunos olimlar tomonidan madaniyatni tushunish va aniqlashdagi qator nuqtayi nazarlar ajratilgan. Ulardan ayrimlarini quyida ko‘rib chiqamiz.

1. *Tasviriy nuqtayi nazarda* madaniyatning alohida elementlari - urf-odatlar, faoliyatlar, qadriyatlar, ideallarning turlari va h.k. e’tibor qaratiladi. Mazkur nuqtayi nazarga ko‘ra, “madaniyat bizning hayotimizni hayvonsifat ajdodlarimizning hayotidan ajratadigan yutuqlar va institutlar majmuyi” sifatida belgilanadi. U ikki maqsadga: insonlarni tabiatdan himoya qilish va insonlarning o‘zaro munosabatlarini tartibga solishga xizmat qiladi (Z. Freyd). Madaniyatning paydo bo‘lishi xususidagi ro‘yxatning to‘liq berilmagani mazkur nuqtayi nazarning kamchiligi hisoblanadi.

2. *Qadriyat nuqtayi nazarida* madaniyat insonlar tomonidan yaratilgan ma’naviy va moddiy boyliklarning majmuyi sifatida talqin qilinadi. Obyekt qimmatga ega bo‘lishi uchun inson unda qadrlil xususiyatlar mavjudligini anglashi kerak. Obyektlar qimmatlilikini belgilash qobiliyati inson ongida qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Biroq tasavvur ham muhim hisoblanadi, chunki uning yordamida yaratiladigan mukammal namunalar va ideallar mavjud obyektlar bilan qiyoslanadi. M. Xaydegger (M. Vebyer, G.Fransev, N.Chavchavadze)ga ko‘ra, madaniyat yuksak qadriyatlarni inson qadr-qimmatini madaniylashuv yo‘li bilan amalga oshirishidir. Ushbu nuqtayi nazarning kamchiligi unda madaniyat tushunchasining toraytirilishidir. Chunonchi, unga insonning turli faoliyatlari emas, balki faqat qadriyatlarga kiritiladi.

3. *Faoliyat nuqtayi nazarida* madaniyatga faoliyatning alohida turi, ya’ni inson ehtiyojlarini qondirishga xos bo‘lgan usul sifatida qaraladi.

4. *Funksionistik nuqtayi nazarda* madaniyat jamiyatdagi informatsion, moslashuv, kommunikativ, normativ, baholash, integrativ, ijtimoiylashuv va boshqa funksiyalar vositasida tavsiflanadi.

5. *Germiyenitk nuqtayi nazarda* madaniyatga ko‘plab matnlarga qaralgandek munosabatda bo‘linadi. Ular uchun madaniyat – matnlar majmuyi, aniqrog‘i, matnlar majmuyini yaratuvchi mexanizm

³⁹ Larry A. Samovar, Richard E Porter. Inter cultural communication: A Reader. P.95.

⁴⁰ O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 5-jild. -Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2003. –B. 372-373.

⁴¹ Ўзбек тилининг изохли луғати. II. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 521.

⁴² Маслова В. А. Лингвокультуроология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М., 2001. –С.12.

sanaladi (Yu.M.Lotman). Matnlar – madaniyatning joni va qoni. Bu nuqtayi nazarning kamchiligi matnni bir xil tushunib bo‘lmaslikdir.

6. *Me‘yoriy nuqtayi nazarda* madaniyatga insonlar hayotini belgilovchi, dasturlovchi me‘yorlar va qoidalar yig‘indisi sifatida qaraladi (V. N. Sagatovskiy).

7. *Ma‘naviy nuqtayi nazar* tarafdorlari madaniyatni jamiyatning ma‘naviy hayoti, ma‘naviy ijodning g‘oyalari va mahsulotlari sifatida izohlashadi. Jamiyatning ma‘naviy hayoti madaniyatdir (L. Kertman). Mazkur nuqtayi nazarning kamchiligi unda madaniyat tushunchasining toraytirilishidir. Bu o‘rinda moddiy madaniyatning ham mavjudligini unutmaslik kerak.

8. *Dialogik nuqtayi nazarda* madaniyat – “madaniyat dialogi” (V. Bibler) subyektlarning muloqot qilish shakli sifatida talqin qilinadi. Muayyan xalqlar, millatlar tarafidan yaratilgan etnik va milliy madaniyatlar ajratiladi. Milliy madaniyatlar ham o‘z navbatida submadaniyatlarga, ya‘ni ijtimoiy qatlam va guruhlarining madaniyatlariga bo‘linadi. Shuningdek, turli xalqlarni birlashtiradigan, masalan, xristianlarning madaniyati singari metamadaniyat ham mavjud. Mazkur madaniyatlarining barchasi bir-biri bilan o‘zaro muloqotga kirishadi. Milliy madaniyat qanchalik ko‘p rivojlangan bo‘lsa, u boshqa madaniyatlar bilan shunchalik ko‘p aloqaga kirishadi.

9. *Informatsion nuqtayi nazarda* madaniyat xabarni yaratish, saqlash, tarqatish va undan foydalanish hamda jamiyat tomonidan qo‘llaniladigan belgilar tizimi sifatida tasavvur qilinadi. (Yu.M.Lotman). Uni mashina tili, xotira va informatsiyani qayta ishlash dasturi bilan ta‘minlangan kompyuterga o‘xshatish mumkin. Madaniyatda ham ijtimoiy xotira va inson muomalasining dasturi bo‘lgan tillar mavjud. Xullas, madaniyat jamiyatni informatsiya bilan ta‘minlash bo‘lib, u belgilar tizimi yordamida jamiyatda yig‘iladigan ijtimoiy informatsiyadir.

10. *Ramziy nuqtayi nazar* o‘zining e‘tiborini madaniyatda ramzlarning qo‘llanilishiga qaratadi. Madaniyat – “ramziy borliq” (Yu.M.Lotman). Uning ba‘zi unsurlari maxsus etnik ma‘no kasb etadi, xalqlarning ramziga aylanadi: *non, choy, palov* o‘zbeklar uchun; *shchi, kasha, samovar, sarafan* ruslar uchun; *guruchli pirog* koreyslar uchun; *spagetti* italyanlar uchun; *pivo* va *kolbasa* nemislar uchun va h.k.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan nuqtayi nazarlarning barchasi ratsional mazmunga ega bo‘lib, ularning har biri “madaniyat”ga xos bo‘lgan qaysidir xususiyatlarni ifodalagan. Biroq ulardan qaysi biri ko‘proq ahamiyatli? Bu o‘rinda tadqiqotchining nuqtayi nazari, ya‘ni uning madaniyatni qanday tushunishi muhim rol o‘ynaydi.

Madaniyatga mehnat faoliyatining usullari, axloq-odob, urf-odatlar, rasm-rusumlar, muloqot xususiyatlari, dunyoni ko‘rish, tushunish va yaratish usullari kiradi. Masalan, daraxtda osilib turgan barg tabiatning bir qismi, gerbarydagi barg esa madaniyatning bir qismi; yo‘l ustida yotgan toshning o‘zi madaniyat emas, biroq u ajdodlarimizning qabrlariga qo‘yilganda madaniyatga aylanadi. Shunday qilib, madaniyat muayyan xalqqa xos bo‘lgan borliqdagi hayot va faoliyat, shuningdek, insonlar orasidagi o‘zaro munosabat (urf-odatlar, rasm-rusumlar, muloqot xususiyatlari) va dunyoni ko‘rish, tushunish va yaratish usullaridir.

“Madaniyat” tushunchasini belgilashning qiyinligi uning muhim xususiyatlari bo‘lgan murakkabligi va ko‘pqirraligidan tashqari, uning qarama-qarshilik (antinomiya) xususiyati bilan ham tavsiflanadi. Madaniyatda antinomiya deganda ikki qarama-qarshilikning birligi, lekin bir xilda yaxshi asoslangan hukm tushuniladi. Masalan, madaniyatda ishtirok etish shaxsning ijtimoiylashuvida yordam beradi, ayni paytda uning individuallashuviga zamin yaratadi, ya‘ni shaxsning noyob qobiliyatlarining ochilishiga va tan olinishiga yordam beradi. So‘ngra madaniyat ma‘lum darajada jamiyatga bog‘liq bo‘lmaydi, ammo u jamiyat tashqarisida mavjud emas, u faqat jamiyatda yaratiladi. Umuman olganda, madaniyat kishining fazilatlarini oshiradi, jamiyatga ijobiy ta‘sir qiladi. Biroq ayrim hollarda u salbiy ta‘sir qilishi ham mumkin. Madaniyat an‘analarni saqlash jarayoni sifatida mavjud bo‘lishi bilan birga, u yangi shakllarning vujudga kelishi va o‘zgarishlar ta‘sirida bu an‘analarni buzishi ham mumkin⁴³.

Madaniyat tahlilining murakkablashuviga bu tushunchaga berilgan ta‘riflarning turli-tumanligi bilan birga, aksariyat tadqiqotchilarning (madaniyatshunos, antropolog, faylasuf, etnograf va h.k.) unga qayta-qayta murojaat qilishlari, mazkur mohiyat haqidagi qarashlarini o‘zgartirishlari ham sabab bo‘ladi. Binobarin, yuqorida keltirilgan ta‘riflardan tashqari Yu.M.Lotman madaniyatni shunday izohlaydi: “madaniyat – murakkab semiotik tizim, uning funksiyasi – xotira, uning asosiy xususiyati – bilimlarning to‘planishi”⁴⁴. “Madaniyat bir paytda yashovchi va muayyan ijtimoiy tashkilotlar bilan bog‘langan qandaydir jamoa, guruhlar uchun umumiy bo‘lgan bir narsa. Madaniyat kishilar o‘rtasidagi muloqot

⁴³ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 12-16.

⁴⁴ Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Semeiotike. –Тарту, 1971. - № 6. - С. 228.

shaklidir”⁴⁵.

Madaniyatga turfa qarashlar nuqtayi nazaridan o‘rganish har doim farqli natijalarga olib keladi: psixologik faoliyat nuqtayi nazaridan yondashish o‘ziga xos natija bersa, sotsiologik nuqtayi nazardan yondashish boshqa bir natijani beradi. Madaniyatning turli qirralarini chegaralash bilangina bu hodisa haqida u yoki bu tasavvurga ega bo‘lish mumkin.

Aytilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, madaniyatni shunday belgilash mumkin: madaniyat – me‘yorlar, qadriyatlar, ideallar, namunalarning yo‘l-yo‘riqlari va ko‘rsatmalari tizimiga asoslangan subyektlar faoliyatining barcha shakllari majmuyi, u boshqa madaniyatlar bilan o‘zaro aloqada yashaydigan jamoaning meros qilib olgan xotirasi. Madaniyat me‘yori irsiy meros qilib olinmaydi, balki o‘rganish orqali o‘zlashtirib boriladi. Shuning uchun milliy madaniyatni egallash katta aqliy va irodaviy kuch talab qiladi.

Madaniyat va inson. Madaniyat inson faoliyatidan va jamiyatdan tashqarida mavjud bo‘lmaydi. Aynan insonning faoliyati borliqning yangi to‘rtinchi shakli bo‘lgan madaniyatni vujudga keltirdi (M. S. Kagan).

Ma‘lumki, borliqning uchta shakli: “tabiat – jamiyat – inson” mavjud. Madaniyat – *inson faoliyatlari dunyosi*, ya‘ni *artefaktlar dunyosi* (lot. arte – sun‘iy va factus – yaratilgan), u insonning jamiyat qonunlariga ko‘ra tabiatni o‘zgartirishidir. A.Ya.Gurevich va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ushbu sun‘iy muhit ba‘zan “ikkinchi tabiat”, deb nomlanadi.

Taniqli faylasuf M. Xaydeggerning yozishicha: “...insonning faoliyati madaniyat sifatida tushuniladi va uni tashkil etadi. Madaniyat yuksak qadriyatlarni inson qadr-qimmatini madaniylashuv yo‘li bilan amalga oshirishidir”⁴⁶.

Biroq madaniyat *artefaktlarlarning shunchaki yig‘indisi*, ya‘ni inson qo‘li bilan yaratilgan moddiy bo‘lmay, balki inson o‘z faoliyatining mahsuliga va faoliyatiga qo‘shadigan *fikrlar dunyosidir*. Yangi fikrlarni yaratishning o‘zi ma‘naviy madaniyat (san‘at, din, ilm)dagi faoliyatning fikriga aylanadi. Fikrlar dunyosi cheksiz bo‘lib, u inson fikrlari mahsulotlarining dunyosi, inson aqlining saltanatidir. Modomiki, madaniyat inson faoliyatiga bog‘liq ekan, uning tuzilishi inson faoliyatining tuzilishi bilan aniqlanishi lozim.

Insoniyat biologik jihatdan bir turga mansub, lekin ijtimoiy jamoa sifatida bir tur bo‘lolmaydi. Insonlarning turli hamjamiyatlari o‘ziga xos hayot faoliyati usullari va shakllarini ishlab chiqqan, bir-biridan farq qiladigan tabiiy va tarixiy sharoitlarda yashaydi. Hamjamiyatlarning o‘zaro ta‘siri jarayonida mazkur usul va shakllar bir-biridan o‘zlashtiriladi. Masalan, balet qayerdan kelgan? Fransiyadan. Yoki teatr qayerdan kelgan? G‘arbdan.

Madaniyatlar “umumiy” bo‘lmaydi, har qanday madaniyat muayyan hamjamiyat, xalqning ijtimoiy amaliyotidagi o‘ziga xos usullarini birlashtiradi. Masalan, o‘zbek madaniyati uzoq yillik tarixga ega bo‘lishiga qaramay, u O‘rta Osiyo madaniyatiga aylanmagan.

Milliy madaniyat boshqa milliy madaniyatlar bilan muloqotga kirishadi va ona madaniyatning e‘tiboridan chetda qolgan jihatlar o‘rtaga chiqadi. Gap shundaki, aksariyat kishilar o‘zlarining dunyoni tushunishlari, hayot tarzlari va yashash yo‘llarini to‘g‘ri deb hisoblashadi. O‘zlari tanish bo‘lgan qadriyatlarni hammabop va barcha uchun tushunarli deb o‘ylashadi. Qachonki boshqa madaniyat vakillari bilan to‘qnashganlarida o‘zlari to‘g‘ri, deb hisoblab kelgan qoliplar ish bermaganida muvaffaqiyatsizlik sababi va bu muvaffaqiyatsizlikni bartaraf etish yo‘llari haqida o‘ylay boshlashadi.

Madaniyat va tamaddun. “Sivilizatsiya” (lot. civilis – fuqaro) termini XVII asrda vujudga kelgan. O‘sha davrda *madaniyatlilik* (sivilizovannost) so‘zi vahshiylik, madaniyatsizlikning ziddi, madaniyatning sinonimi sifatida tushunilgan. XIX asrning oxiriga kelib, nemis ilmiy adabiyotida bu ikki termin farqlana boshlandi. *Madaniyatlilik* deganda, ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida jamiyatning moddiy va ijtimoiy ne‘matlar majmuyiga ega bo‘lishi tushunila boshlandi. *Madaniyatga* esa sivilizatsiyaning ma‘naviy tarkibi sifatida qaraldi.

Nemis faylasufi O. Shpengler madaniyat haqidagi ta‘limotni rivojlantirib, har bir madaniyatning o‘limi bo‘lgan o‘z tamadduni mavjudligini qayd etadi. Tamaddun har qanday ijtimoiy-madaniy dunyo rivojlanishining oxirgi bosqichidir. Madaniyat shaxsning individual betakrorligi va har xilligidan kelib chiqib turli-tumanlik yaratadi, tamaddun esa bir xil qilishga, standartlashga harakat qiladi. Madaniyat saralangan, tamaddun demokratiyalashgandir. Madaniyat milliy, tamaddun xalqarodir.

Ingliz-amerika an‘analarida tamaddun boshqacha tushuniladi. XX asrning taniqli tarixchisi A.Toynbi jamiyatning turli tiplarini, ya‘ni har qanday alohida ijtimoiy-madaniy dunyoni tamaddun, deb ataydi. Zamonaviy amerikalik tadqiqotchi S.Xantington tamaddunni oliy toifadagi kishilar jamoasi sifatida

⁴⁵ Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства. –СПб., 1994.

⁴⁶ Хайдеггер М. Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. –М., 1986. - С. 93.

izohlaydi. Olim 8 ta yirik: *g'arbiy, konfutsiylik, yapon, islom, hind, pravoslav-slavyan, lotin-amerika va afrika* tamaddunini ko'rsatib o'tadi.

Rus tilida "sivilizatsiya" so'zi fransuz va ingliz tillaridan farqli o'laroq, 1767-1777-yillarda paydo bo'lgan. N. A. Berdayevning fikricha, madaniyat (kultura) ruhga, tamaddun esa faqat metodlar va vositalarga egadir.

M. K. Mamardashvilining qarashicha, *madaniyat* faqat shaxsiy ma'naviy sa'y-harakatlar orqali qo'lga kiritiladi, *tamaddundan* esa foydalaniladi. Madaniyat yangini yaratadi, tamaddun faqat ma'lum narsani tarqatadi.

Shunday qilib, madaniyatni ikki yo'nalishda rivojlangan deyish mumkin: **1) insonning moddiy ehtiyojlarini qondirish – bu yo'nalish tamaddunda rivojlanadi; 2) ma'naviy ehtiyojlarni qondirish, ya'ni madaniyat ramziy xususiyat kasb etadi.**

Lingvokulturologiya uchun tamaddunga nisbatan madaniyat katta qiziqish uyg'otadi. Binobarin, tamaddun moddiydir, madaniyat esa ramziydir.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar

1. "Madaniyat" so'zini izohlang.
2. Badaviylik nima?
3. Madaniylik nima?
4. "Kultura so'zining ma'nosini tushuntiring.
5. Tasviriy nuqtayi nazarda madaniyatga qanday ta'rif beriladi?
6. Faylasuf M. Xaydegger madaniyatga qanday ta'rif bergan?
7. Madaniyat – "artefaktlar dunyosi" deganda nimani tushunasiz?
8. Madaniyat va tamaddunning farqlarini ko'rsating.
9. Muloqotning falsafiy modeli, R.O. Yakobsonning lisoniy modeli, kibernetik model haqida tushuncha bering.
10. "Kod" tushunchasi.
11. Madaniy tizimlar va madaniyatlararo vaziyatlarni tadqiq etish usullari. Madaniyatlararo muloqot darajalari va ko'rinishlari.
12. Verbal muloqotning asosiy birliklari.
13. Madaniyatlararo muloqot ko'rinishlarining turli-tumanligi (verbal muloqot, noverbal muloqot, paraverbal muloqot, virtual muloqot).
14. Madaniyatlararo muloqotning asosiy birliklari.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Grushevskaya T.G., Popkov V.D., Sadoxin A.P. Osnovi mejkulturnoy kommunikatsii: Ucheb. dlya vuzov / Pod red. A.P. Sa-doxina. - M.: YuNITI-DANA, 2002. - 352 s.
2. Gudkov D.B. Teoriya i praktika mejkulturnoy kommunikatsii. - M.: Gnozis, 2003. - 288.
3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. - M.: Akademiya, 2001. -208s.
4. Furmanova V. P. Mejkulturnaya kommunikatsiya v teorii i praktike prepodavaniya inostrannix yazikov v vuze. - Saransk , 2009. -164 s.

4-mavzu. Madaniyatlararo muloqot va tarjima

Reja

1. Madaniyatlararo muloqotda tarjima masalalari.
2. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari.
3. Tarjimaning kognitiv aspektlari.
4. Olamning lisoniy manzarasi
5. Lakunalarning turlari
6. Turli lingvomadaniyatlarda ramzlar talqini

Tayanch so'z va iboralar: Madaniyatlararo muloqotda tarjima masalalari. Tarjimada lakunalar. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari. Lingvomadaniy birliklar va ularning tarjimada berilishi. Tarjimaning kognitiv aspektlari. Voqelikning lisoniy tuzilmasini qurishda madaniy va kognitiv-semantik qonunitlari). Tarjima aspektida «moddiy ob'ekt», «makon», «vaqt», «harakat» kategoriyalarini kognitiv-semantik va lisoniy jihatdan tasavvur etish usullari. Muqobilsiz leksika tarjimasi. Realialar tarjimasi. Frazologizmlarning milliy-madaniy semantikasi. Lakunalarni bartaraf qilish yo'llari. Ramzlar talqini.

Til ham madaniyat, ham tabiat hodisasi sifatida mavjud. Shubhasiz, til madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, insoniyatning ijtimoiy tarixidagi eng muhim yutuqlardan biri sanaladi. Lekin boshqa tomondan tilning materiyasida insonning biologik tabiati namoyon bo'ladi. Bu o'rinda ko'p narsa nutqiy faoliyatning fiziologik va psixofiziologik imkoniyatlari bilan aniqlangan. Masalan, dunyoning barcha tillarida unli va undoshlar hamda ko'plab tovushlar almashinuvi zanjirining mavjudligi madaniyat bilan emas, tabiat bilan bog'liqdir. Binobarin, inson faqat unlilar yoki undoshlarning o'zi bilan nutq hosil qila olmaydi. Tabiat til strukturasi teran xususiyatlarini hamda matnni hosil qilish va uni qabul qilish qonuniyatlarini aniqlaydi. Madaniyat esa tilning mazmun jihatini aniqlaydi⁴⁷.

Insonning nutqiy faoliyati tug'mami yoki keyin shakllanganmi? degan savol haligacha munozarali bo'lib qolmoqda. Insonning nutq imkoniyatini psixofiziologik mexanizm bilan ta'minlaydigan tug'ma lisoniy qobiliyatga egaligini barcha e'tirof etgan. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, bu inson miya qobiliyatining dastlabki ontogenez yillaridagi birinchidan, muayyan til belgilari tizimini, ikkinchidan, matn tuzishda kerakli belgilarni tanlash qoidalarini o'zlashtirishini ifodalaydi. Lisoniy qobiliyatni amalga oshirish atrofidagi muayyan til egalari bilan muloqot qilish jarayonida yuz beradi. N. Xomskiyning ta'limotiga ko'ra, lisoniy qobiliyatning tug'ma komponenti juda sermazmun bo'ladi, shuning uchun ontogenezda til o'rganish "noldan" boshlanmaydi. Lisoniy qobiliyat ayrim tug'ma va universal bilimlarni o'z ichiga oladi, inson ular yordamida jumlar hosil qiladi va tushunadi. Shunday qilib, N.Xomskiy til strukturasi va semantikaning botiniy xususiyatlarini tabiiy-genetik asosga tutashtiradi⁴⁸.

"Til va madaniyat" masalasi ko'p qirrali bo'lib, unga madaniyat tarixchisi, tilshunos, faylasuf, psixolog, etnograf va adabiyotshunos turlicha yondashadi. Biroq masalaning tilshunoslikka oid tomoni ikki jihatlidir, chunki til va madaniyat o'zaro munosabatda bo'ladi. Shunga ko'ra, ikkita savol tug'iladi: 1) turli madaniy jarayonlar tilga qanday ta'sir ko'rsatadi? 2) madaniyatga til qanday ta'sir qiladi?⁴⁹

Mashhur rus tilshunosi G.O.Vinokurning "tilni o'rganayotgan har qanday tilshunos, albatta, tanlagan tili uning mahsuloti bo'lgan o'sha madaniyatning tadqiqotchisiga aylanadi"⁵⁰ degan tezi tilshunoslikning shakllanishidan boshlab tasdiqlanib kelmoqda.

I.Gerderning 1770-yilda yozilgan "Tilning kelib chiqishi haqida talqin" asarida inson faoliyatidagi to'rt asosiy hodisa: til, madaniyat, jamiyat va milliy ruh bir-biri bilan bog'lagan. Til o'zining kelib chiqishiga ko'ra madaniyat bilan bog'liq bo'lib, u jamiyat bilan birga takomillashadi. Tilning madaniyat bilan organik bog'liqligi uni milliy ruhning muhim tarkibiy qismiga aylantiradi⁵¹.

Til va madaniyatning o'zaro munosabati V. fon Gumboldtning ta'limotida (1985) batafsil yoritilgan: 1) moddiy va ma'naviy madaniyat tilda mujassamlashadi; 2) har qanday madaniyat milliydir, uning milliy xarakteri tilda dunyoni o'ziga xos ko'rish vositasi bilan ifodalanadi; tilga har bir xalq uchun o'ziga xos bo'lgan ichki shakl xosdir; 3) tilning ichki shakli – "xalq ruhi" va uning madaniyatining ifodasi; 4) til inson va uning o'rab olgan dunyo orasidagi halqa hisoblanadi. V. fon Gumboldtning qarashlari A. Potebnyaning "Tafakkur va til", Sh. Balli, J. Vandriyez, I. A. Boduen de Kurtene, R.O.Yakobson va boshqa tadqiqotchilarning asarlarida o'ziga xos talqin qilingan.

Tilshunoslarning hech biri "til va madaniyat" masalalari bilan amerikalik mashhur tilshunos va madaniyatshunos E.Sepirchalik (1884-1939) ko'p va samarali shug'ullanmagan deyish mumkin. E.Sepirning "Tilshunoslik va madaniyatshunoslik bo'yicha tanlangan asarlari" ("Izbrannie trudi po yazikoznaniyu i kulturologii" M., 1993)da "til va madaniyat" masalalariga doir qator savollar quyidagicha yoritilgan.

Madaniyat nima? E.Sepirning fikricha, madaniyat – turmush tarzimizni tavsiflovchi, ijtimoiy meros qilib olingan amaliy malakalar va g'oyalar majmuyi (185-bet). E.Sepirning boshqa bir talqiniga ko'ra, madaniyat – jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan qadriyatlarining tanlab olinishi (193-bet). Madaniyat xatti-harakatlar bilan qiyoslanadi (207-bet).

Til oldin paydo bo'lganmi yoki madaniyat? E.Sepir til madaniyatdan oldin paydo bo'lgan, chunki til madaniyatga nisbatan ma'no ifodalovchi vosita sanaladi, deb hisoblagan (42-bet). Til milliy madaniyat mavjudligi va uning ifodalanishining asosiy shakli sifatida namoyon bo'ladi. Biroq E.Sepirga ko'ra, til ijtimoiy va madaniy rivojlanish mahsulidir. Til madaniyatning ijtimoiylashgan qismidir (265-bet).

⁴⁷ Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. I. 2 изд. - М., 2000.

⁴⁸ Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М., 1972. – С. 259; Язык и мышление. М., 1972. – С. 122.

⁴⁹ Larry A. Samovar, Richard E Porter. Inter cultural communication: A Reader. P.123..

⁵⁰ Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. –М., 1959. –С. 211.

⁵¹ Гердер И. Г. Идеи и философия истории человечества. –М., 1977. –С. 233.

Til va madaniyatning mushtarakligi nimada? Birinchidan, nutq ham madaniyat ham konseptual tanlab olishni talab qiladi (60-bet). Ikkinchidan, tillar ham, madaniyatlar ham kamdan kam holatlarda o'z-o'zicha yetarli bo'ladi (173-bet). Bu ikki hodisaning farqini E.Sepir shunday izohlagan: "Jamiyatni **nima** qilishi va **nimani** o'ylashiga qarab madaniyatni, **qanday** o'ylashiga qarab esa tilni aniqlash mumkin" (193-bet).

Til va madaniyat qanday o'zaro ta'sir qiladi? Til madaniyatga nisbatan madaniyatni to'plash va uni meros qilish kumulyativ (lot. cumulatio - to'plash, yig'ish, jamg'arish) xususiyatiga ega bo'ladi. Chunonchi, kumulyativlik ham oddiy, ham rivojlangan tillar va madaniyatlarining xususiyatidir (233-bet). E.Sepirning fikricha, madaniyatni saqlanib qolishining asosiy shakllaridan biri "maqollar, standartlashgan duolar, qarg'ishlar, xalq rivoyatlari, nasl-nasab shajarasi" hisoblanadi. Tildagi farqliliklar madaniyat farqliliklarini ko'rsatadi (245-bet)⁵².

Til va madaniyat 1) kommunikativ jarayonlarda; 2) ontogenez (inson lisoniy qobiliyatlarining shakllanishi)da; 3) filogenez (insonning irsiy va ijtimoiy shakllanishi)da o'zaro aloqada bo'ladi.

Ushbu ikki mohiyat 1) tilda ommaviy adresat (so'zlovchi murojaat qilgan kishi)ni belgilash hodisasi, madaniyatda saralanganlik qadrlanadi; 2) madaniyat (tilga o'xshash) belgilar tizimi bo'lsa-da, u o'zicha tashkil bo'la olmaydi; 3) til va madaniyat turli semiotik tizimlardir⁵³.

"Til va madaniyat" masalasi favqulodda murakkab va ko'p qirrali bo'lgani uchun mazkur masalaga turlicha yondashiladi:

Birinchi yondashuv rus faylasuflari S.A.Atanovskiy, G. A. Brutyan, Ye. I. Kukushkin, E. S. Markaryanlar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, uning asosiy mazmuni quyidagicha: til va madaniyatning o'zaro aloqasi bir tomonga bo'lgan harakatdir; til borliqni aks ettiradi, madaniyat esa bu borliqning ajralmas qismidir, til madaniyatning in'ikosidir.

Ikkinchi yondashuv E. Sepir va B.Uorf maktabining qarashlarida o'z aksini topgan. Mazkur gipotezaning asosida insonlar olamni o'z ona tillari vositasida turlicha ko'rishadi. Tilda aks ettirilgan olamgina mavjud. Modomiki, har bir til borliqni o'ziga xos usullar bilan aks ettirar ekan, unda tillar bir-biridan o'zining "olamning lisoniy manzarasi"ga ko'ra farqlanadi. E. Sepir va B.Uorfning gipotezasida quyidagi asosiy masalalar ajratiladi: 1. Til unda so'zlashuvchi xalqning tafakkur usuli bilan bog'liqdir. 2. Olamni bilish usuli subyektlarning qanday tillarda fikrlashiga bog'liqdir⁵⁴.

Uchinchi yondashuvga ko'ra, til madaniyatning dalilidir: 1) til – biz ajdodlarimizdan meros qilib olgan madaniyatning tarkibiy qismi; 2) til – madaniyatni o'zlashtirishning asosiy vositasi; 3) til – barcha madaniy hodisalarning eng muhimi.

Xullas, til madaniyatning tarkibiy qismi va uning vositasidir. U ruhimizning borlig'i, madaniyatimizning ko'rinishidir; u milliy mentallikning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi. Til inson oldida tafakkur sohasini ochgan mexanizmdir (N.I.Jinkin).

O'zbek tilshunosligida til va madaniyat tushunchalari quyidagicha izohlanadi: "til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, (to'g'risi ham shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (*nutq madaniyati*)" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmuyi (*madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati*)" demakdir"⁵⁵.

Olamning lisoniy manzarasi. Har qanday til alohida olam manzarasiga ega va lisoniy shaxs ana shu manzaraga mos ravishda ifodalarning mazmunini tuzishga majburdir. Bunda tilda o'z aksini topgan insonning olamni o'ziga xos idroki namoyon bo'ladi.

Til insonning olam haqidagi bilimlarining shakllanishi va mavjud bo'lishidagi muhim omildir. Lisoniy shakllarda muhrlangan mazkur bilimlar majmuyi "olamning lisoniy manzarasi", deb nomlanadi.

Olamning manzarasi (lisoniy ham) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o'rganish asosida yaratiladi. Agar olam – o'zaro munosabatdagi inson va muhit bo'lsa, olam manzarasi – inson va

⁵² Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. –М., 1993.

⁵³ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.60.

⁵⁴ Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в зарубежной лингвистике. –М., 1960. –Вып. 1. –С. 174.

⁵⁵ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 10.

muhit haqidagi ma'lumotni qayta ishlash natijasidir⁵⁶.

M. Xaydeggerning qayd qilishicha, “manzara” so‘zi deganda birinchi navbatda, biron narsaning tasviri haqida o‘ylaymiz, “olam manzarasi dunyoning tasvirini emas, balki olamni manzaradek tushunishni ifodalaydi”. Real dunyoni aks ettiruvchi olamning manzarasi va olamning lisoniy manzarasi o‘rtasida murakkab munosabatlar mavjud bo‘ladi. Olam manzarasi makon (yuqori-quyi, o‘ng-chap, sharq-g‘arb, uzoq-yaqin), zamon (kun-tun, qish-yoz), miqdor va h.k. o‘lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til, an‘analari, tabiat va landshaft, ta‘lim va tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar ta’sir ko‘rsatadi.

Olamning lisoniy manzarasi insonni olamga (tabiatga, hayvonlarga, o‘z-o‘ziga) bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Har qanday tabiiy til dunyoni bilishning muayyan usulini aks ettiradi. Unda ifodalangan ma’nolar muayyan qarashlarning yagona tizimida, o‘ziga xos jamoaviy falsafada mujassamlashadi va u barcha til egalari uchun majburiylik kasb etadi. Mazkur tilda so‘zlashuvchilar dunyosi shakllanadi, ya’ni olamning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya va grammatikada muhrlangan olam haqidagi bilimlar majmuasidir.

Olam manzarasi, ya’ni olam haqidagi bilimlar individual va jamoaviy bilishning asosida yotadi. Til esa bilish jarayonining talabini bajaradi. Turli kishilarda, masalan, turli davrlar, turli ijtimoiy va yosh guruhlari, turli bilim sohalari va h.k.ning vakillarida olamning konseptual manzaralari farqlanishi mumkin. Har hil tillarda so‘zlashuvchi kishilar muayyan sharoitlarda bir-biriga yaqin bo‘lgan olamning konseptual manzaralariga, aksincha, bir tilda so‘zlashuvchi kishilar olamning turli konseptual manzaralariga ega bo‘lishlari mumkin⁵⁷.

Shunday qilib, olamning konseptual manzarasida umuminsoniy, milliy va shaxsiy o‘zaro munosabatlar bo‘ladi.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar alohida rol o‘ynaydi. Ular “xalq hayotining ko‘zgusi”dir. Frazeologik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so‘zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an‘analari bilan chambarchas bog‘liqdir. Frazeologik birliklarning semantikasi inson va uning faoliyatini tavsiflashga qaratiladi⁵⁸.

Frazeologizmlar vositasida yaratilgan olamning lisoniy manzarasini tahlilida uning antroposentrik xususiyatini ta’kidlash joiz. Olamning antroposentrik manzarasi frazeologizmlar yo‘nalishining insonga qaratilganligi bilan ifodalanadi. Bunda inson barcha narsalarning o‘lchovi sifatida ishtirok etadi: ko‘p – *boshini yeb*; to‘la, butun – *boshdan oyoq*; kichik – *ko‘z ilg‘amas*; tez – *ko‘z ochib yumguncha* va h.k.

Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so‘zlar, o‘xshatishlar, konnotativ so‘zlar, stereotiplar, ramzlar va h.k. vositasida yaratiladi. Har qanday til o‘zida mazkur til egasining dunyoqarashini belgilaydigan va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, o‘ziga xos xususiyatlar tizimini mujassamlashtiradi. Har qanday madaniyat o‘zining kalit so‘zlariga ega bo‘ladi. Bu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tilimizning milliy-madaniy xususiyatlari haqida bildirgan quyidagi fikrlarini keltirish ayni muddaodir: “...tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur ma’no-mazmun bilan boyitadigan va to‘ldiradigan iboralarni olaylik. Qanchalik g‘alati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning o‘zi mushkul bir muammo. Shuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki o‘ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan so‘zlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, ma’naviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir”⁵⁹.

Shunday qilib, olamning lisoniy manzarasini o‘rganish masalasi inson va uning turmushi, uning dunyo bilan o‘zaro munosabati, uning mavjudligining sharoitlarini aks ettiradigan olamning konseptual manzarasi masalasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi.

“Geshtalt” tushunchasi. Olamning lisoniy manzarasini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishning ortishi lisoniy geshtaltlar nazariyasini bilimlar strukturasi sifatida qaralgan freymlar nazariyasi bilan aloqador qilishga urinayotgan kognitiv tilshunoslik bilan ham bog‘liqdir.

⁵⁶ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.64.

⁵⁷ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.65.

⁵⁸ Фраzeологический словарь русского литературного языка / Под ред. А. И.Федорова. –М., 1996; Образные средства русского языка / Под ред. В.Н.Телия. –М., 1995.

⁵⁹ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 7.

Lisoniy geshtaltlar nazariyasi kognitiv tilshunoslikning asoschilaridan biri bo'lgan J. Lakoff tomonidan ilgari surilgan. J. Lakoffning qayd qilishicha, fikrlar, idroklar, emotsiyalar, bilish jarayonlari, motorli faoliyat hamda til ayni strukturalar bo'lgan "geshtaltlar"dan tarkib topgan⁶⁰.

Geshtalt nemischa so'z bo'lib, u "obraz, tuzilma, yaxlit shakl" ma'nolarini anglatadi⁶¹. Ilmiy adabiyotlarda geshtaltga biror obyektning qismlar yig'indisi sifatida emas, balki yaxlit holda idrok etish jarayoni deb ta'rif beriladi⁶².

Umuman, *geshtalt yaxlit obraz* hisoblanadi, ya'ni biron bir obyektning butunicha idrok qilinishi *geshtalt*, deb tushuniladi. Geshtalt-psixologiya idrokning yaxlitligiga asoslanadi: ayrim shakllarning alohida bo'laklari o'z ma'nosini butunning (*geshtaltning*) tarkibida topadi. Masalan, *daraxt* tushunchasi olinganda, daraxtni predmet sifatida idrok etuvchi shaxs uni qismlar yig'indisi, ya'ni tana, ildiz, shoxlar va barglardan iborat o'simlik sifatida emas, balki shu qismlarga bo'linuvchi yaxlit jism – daraxt sifatida idrok qilishi muhim hisoblanadi. Yoki J. Lakoffning ta'biricha, *janjal* va *urush* ayni terminlar bilan tasvirlanadi, Demak, ular bir xil tasavvur qilinadi, ya'ni ular ayni geshtalt (yaxlit obraz – Sh.Usmanova) bilan bog'lanadi⁶³.

Geshtaltlar botiniy mazmundor bo'lgan alohida til birliklaridir. Geshtaltlar tilda amalga oshishi bilan birga, insonning borliqni idrok qilishi asosini tashkil qiladi, bilish jarayonlarini yo'naltiradi, motorli aktlarning o'ziga xos xususiyatlarini va h.k. aniqlaydi.

Tilga nisbatan geshtaltlarning botiniyligi bir necha jihatlarida namoyon bo'ladi. Chunonchi, tilning zohiriy sathida ayni geshtalt turli fikrlarni keltirib chiqarishi mumkin va bunda faqat maxsus izlanishlar orqaligina ularning birligini aniqlash mumkin⁶⁴.

Shunday qilib, geshtaltlar konseptual bog'lanishlar bo'lib, ular inson psixikasining botiniga tegishli bo'lgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.

O'xshatishlar tashqi dunyoni bilishning eng qadimiy usullaridan hisoblanadi. O'xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi. Ularda ma'lum davrda yashagan ajdodlarimizning kechinmalari, tasavvurlari muhrlangan bo'ladi.

Turkiy xalqlar tafakkurini ifodalashda o'xshatishlarning o'ziga xos o'rni haqida Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida alohida ta'kidlangan: "Biron xotin tuqqanda doyardan: tulki tug'dimi yoki bo'rimi deb so'raladi. Ya'ni qizmi yoki o'g'ilmi demakdir. Qizlar aldoqchi hamda yalinchoq bo'lganliklari uchun tulkiga, o'g'il bolalar ulardagi botirlikka asosan bo'riga o'xshatiladi"⁶⁵. Bu o'rinda *tulkidek qiz*, *bo'ridek yigit* o'xshatish qurilmasining faqat *tulki* va *bo'ri* etaloni qo'llangan bo'lib, uni o'xshatishning qisqargan shakli – metafora deyish mumkin.

O'rta Osiyo xalqlarining qoraxoniylar davridagi hayotini har tomonlama yoritib bergan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida hoqonlarga xos fazilatlarini namoyon etadigan quyidagi o'xshatishlar qayd qilingan: "Hoqon... jangda arslonning yuragiga ega bo'lishi lozim... yovvoyi to'ng'izdek qaysar; bo'ridek kuchli; ayiqdek jasur bo'lishi kerak; ho'kizdek..., hakkadek..., qarg'adek..., tulkidek..., tuyadek..., arslondek... va boyqushdek... bo'lishi lozim"⁶⁶.

Insonning dunyoni bilishida o'xshatish-qiyoslash benihoya katta o'rin tutadi. Ikki yoki undan ortiq predmet yoki tushunchani o'xshash yoki farqli jihatlarini aniqlash maqsadida qiyoslash, taqqoslash tashqi dunyoni bilishning eng keng tarqalgan mantiqiy usullaridan biri sifatida inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida kuzatiladi. Bu behad muhim mantiqiy kategoriya, tabiiyki, tilda ham o'z aksini topadi⁶⁷.

Prof. N. Mahmudov o'zbek tilidagi o'xshatishlarni to'rt unsurga ajratib, ularni o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi deb nomlaydi. "...o'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ham ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi, ya'ni: 1) individual-muallif

⁶⁰ Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубеж. лингвистике. Вып. 10. Лингвистическая семантика. –М.: Прогресс, 1981. –С. 350–368.

⁶¹ Сафаров Ш. Когнитив тилшunoslik. –Жиззах, 2006. –Б. 47.

⁶² Хрестоматия по истории психологии. –М., 1980. –С.84-89; Алефиренко Н. Спорные проблемы семантики. –М., 2005. –С. 326; Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. –Б. 47.

⁶³ Лакофф Дж. Кўрсатилган асар. –Б. 350–368.

⁶⁴ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.66.

⁶⁵ Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). I. –Тошкент: ЎзФА, 1963. –Б. 404.

⁶⁶ Radlov W. Das Kutadku Bilik des Yusuf Chass Hadschib aus Balasagun. –St-Petersburg, 1891-1910. –P. 205-206.

⁶⁷ Махмудов Н. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: Дисс. ...док-ра филол.наук. –Ташкент, 1984. –Б 259.

o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi"⁶⁸.

Erkin o'xshatishlar muallifning o'ziga xos original o'xshatishlari bo'lib, u yozuvchining mahoratini belgilaydi. Masalan: *Miryoqub ...ikki kishining pichirlashib gaplashganini eshitdi, yuragi objuvoz likopiday ura boshladi* (Cho'lpon. Kecha va kunduz)⁶⁹.

O'xshatish qurilmalaridan farqli o'laroq, o'xshatishga asoslangan matnlarda "o'xshatish asosi, ya'ni ikki obyektни o'zaro o'xshatish uchun asos bo'lgan referent so'z orqali emas, balki jumlar orqali voqe bo'ladi. Masalan: *Ilk muhabbat bahor osmonidagi bulutga o'xshaydi. Oppoq. Pokiza. Shaffof... Na qo'lingiz bilan tutasiz. Na ortidan yugurib yetasiz... Shamol uni qayoqqa olib ketishini ham bilmaysiz... Birinchi muhabbatning ko'pincha natijasiz tugashi balki shundadir...* (O. Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar)⁷⁰.

Xalq og'zaki ijodida o'xshatishlar muhim ahamiyat kasb etadi. "...baxshi yoki ertakchi ham asarga o'z individual o'xshatish, qiyoslashlarini kiritishi mumkin. Ammo bu ham an'anaga, epik ijod qonuniyatiga mos kelmasa, asar sujetiga singishmaydi, uning "yotligini" xalq darrov anglab oladi. O'zida xalqning an'ana, udum, marosim, fikr tarzini ifoda etgan detalgina xalqona obrazning ma'nosini ochishi, kengaytirishi mumkin"⁷¹.

Turg'un o'xshatishlarning mohiyati shundan iboratki, ularda o'xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo'ladi, bunday o'xshatishlar, garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo'llangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan til jamoasida urfga kirib, doimiy ifodalar sifatida turg'unlashgan, umumxalq tili leksikonidan joy olib ulgurgan bo'ladi. Bunday o'xshatishlar xuddi tilda tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi⁷².

Tildagi o'xshatishlarni tadqiq etgan tilshunoslarning aksariyati turg'un o'xshatishlarning idiomalarga yaqin turishini yoki idioma maqomida bo'lishini, ular ko'p asrlar mobaynida kishilar nutqida qo'llanish natijasi sifatida turg'unlashib, so'zlovchilar ongida muayyan modellar shaklida mustahkamlanib qolishini, o'xshatish etalonining, ya'ni o'xshatish asosidagi obrazning muayyan belgi-predmet bilan muntazam va qat'iy bog'liq bo'lishini ta'kidlaydi⁷³.

Lingvokulturologiyani ko'proq turg'un o'xshatishlar qiziqtiradi. Negaki, "turg'un o'xshatishlar milliy ong jumbog'ini yechishga imkon beradigan yorqin obrazli vositalardan biri hisoblanadi", "dunyoni o'ziga xos milliy tarzda ko'rish o'xshatish semantikasida aks etadi"⁷⁴.

Turli lingvomadaniyatlardagi o'xshatishlarning qiyosiy tahlili

Har xil lingvomadaniyatlardagi turg'un o'xshatishlarni qiyoslash insonning xarakteri va xatti-harakati bilan bog'liq bo'lgan o'xshatishlarning etaloni sifatida hayvon va jonivorlarni bildiruvchi so'zlardan ko'proq foydalanilganini ko'rsatadi. Masalan, qiyoslanilgan tillarning aksariyatida tulki ayyorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik ramzi, etaloni sifatida faol ishlatiladi: *tulkiday ayyor, tilki gibi* (turkcha) *xitriy kak lisa* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you kathi* (koreyscha). Mutaxassislarining ta'kidlashicha, g'arb va slavyan lingvomadaniyatlarida, xususan, ingliz va rus tillarida *as false as fox, xitriy kak lisa* turg'un o'xshatishlari mifopoetik manbalarga asoslanadi, chunki qadimgi tasavvurlarga ko'ra, tulki jodugar hisoblangan, unda yo'qolish, ko'rinmaydigan bo'lib qolish qobiliyati mavjud bo'lgan⁷⁵. Qayd qilingan xususiyatni sharq lingvomadaniyatida, xususan, koreys va xitoy madaniyatida ham kuzatish mumkin. Koreys va xitoy mifologiyasida tulkining qizga aylanib qolishi keng tarqalgan.

Lingvomadaniyatlarning aksariyatida turg'un o'xshatishlarni obraz va uning mazmuni jihatidan bir-biriga muqobilligi, muqoyasa obyektlarining o'xshashligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, "befahmlik, beso'naqaylik, qo'pollik" *ayiqday* (o'zbekcha), *ayi gibi* (turkcha), *ko'm kathi* (koreyscha), *kak medved* (ruscha); "kuchli, qo'rqmas", "mardlik, jasorat" *arslon kabi* (o'zbekcha), *aslan gibi* (turkcha); "semirmoq", "ko'p ovqat yemoq" *cho'chqaday* (o'zbekcha), *As fat as a pig* (inglizcha), *tweji kathi* (koreyscha); "ko'p

⁶⁸ Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 5.

⁶⁹ Кўрсатилган асар, 6-бет.

⁷⁰ Худойберганова Д. Матнинг антропоцентриқ тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 97-98.

⁷¹ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 70.

⁷² Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 6.

⁷³ Некрасова Н. Сравнения общеязыкового типа в аспекте сопоставительного анализа художественных идиом // Лингвистика и поэтик. –М.: Наука, 1979. –С. 225; Лебедева Л. Устойчивые сравнения русского языка. –Краснодар: Кубинский ГУ, 2003. –С. 3; Хакимзянов Ф. О словаре устойчивых сравнений татарского языка // Российская тюркология. –Москва-Казань, 2010. –№2. –С. 80.

⁷⁴ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 133-134.

⁷⁵ Панченко Н. Сравнение как средство дескрипции лжи и обмана // Основное высшее и дополнительное образование: проблемы дидактики и лингвистики. –Волгоград: ВГТУ, 2000. –С. 138-143.

ovqat yemoq” *molday* (o‘zbekcha), *so‘kathi* (koreyscha); “befahm” *eshakday* (o‘zbekcha), *eşek gibi* (turkcha), *kak osel* (ruscha) va h.k. etalonlar vositasida ifodalanadi.

Lingvomadaniyatlarining aksariyatida ayni o‘xshatish etalonlari turli belgilarning o‘lchovi sifatida qo‘llanilishi mumkin: o‘zbek tilida *qo‘ydek* “yuvoshlik”, turk tilida *koyun gibi* “ahmoq, dovdur”, “qaror berishda yoki xatti-harakatlarida boshqalarga tobe bo‘lgan”, rus tilida *ovsa* etaloni “qo‘rqoqlik”; o‘zbek tilida *bo‘riday* “doviyurak, mard”, “g‘ajimoq, tish qayramoq”, turk tilida *kurt gibi* “ishning ko‘zini biladigan”, rus tilida *kak volk* “och”; o‘zbek tilida *ilonday* “chaqmoq, zahar sochmoq”, “sovuq”, turk tilida *yulan gibi* “xoin, yoqimsiz”, rus tilida *kak zmeya* “badjahl”; o‘zbek tilida *itday* “qopmoq”, “sadoqatli”, “akillamoq”, “yugurmoq”, “izg‘imoq”, “ergashmoq”, “ishlamoq”, “ichmoq” turk tilida *köpek gibi* “laganbardor”, rus tilida *kak sobaka* “aqlli”; o‘zbek tilida *ho‘kizday* “qaysar”, “katta, qo‘pol”, “kuchli”, “ishlamoq”, turk tilida *öküz gibi* “ahmoq, tushunchasiz”; o‘zbek tilida *maymunday* “sakramoq, irg‘ishlamoq”, “o‘ynatmoq”, turk tilida *maymun gibi* “g‘alati, kulgili harakatlar qilmoq”, “taqlidchi” va h.k.

Ba‘zi lingvomadaniyatlar uchun me‘yoriy hisoblangan o‘xshatish etalonlari boshqa xalqlarning lisoniy mental an‘analari uchun begona bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘zbeklarda xushbichim qomatli ayollarga *sarvday*, turklarda gavdali ayollarga *at gibi* o‘xshatishi qo‘llaniladi. Hindlarda sohibjamol qizning yurishi filning ulug‘vor va mahobatli qadam tashlashiga muqoyasa qilinadi. Yoki hind ayoli sigirga qiyoslanganda u xursand bo‘ladi, chunki hind xalqining idrokida sigir go‘zallik timsoli sifatida gavdalanadi. Shuningdek, Hindistonda sigir muqaddas hayvon sanaladi.

O‘zbek lingvomadaniyati uchun ayollarning yuzini oyga, olmaga, ba‘zan kulchaga, inglizlarda olchaga, atirgulga (as red as a cherry /rose/), xitoy va koreyslarda o‘rikka, majnuntol novdasiga qiyoslash me‘yor hol hisoblanadi.

Xitoy va Koreyada ayollarni ilonga o‘xshatilsa, ular xursand bo‘lishadi. Chunki, mazkur lingvomadaniyatlarda ilon donolik, go‘zallik va epchillik ramzi hisoblanadi.

Ayni tushuncha turli lingvomadaniyatlarda o‘zgacha ifoda vositalari, ya‘ni boshqacha o‘xshatish etalonlari vositasida aks ettirilishi mumkin. Masalan, baquvvat kishilarni o‘zbeklar filga, inglizlar otga muqoyasa qilishadi: *filday baquvvat, strong as a horse*. Yoki o‘zbeklar tinimsiz ishlaydigan, mehnat qiladigan kishilarni chumoliga (*chumoliday*), turklar esa ariga o‘xshatadilar (*ari gibi*).

Dunyoni obrazli qiyoslash maqsadida istifoda etiladigan ba‘zi o‘xshatish etalonlari boshqa lingvomadaniyatlarda frazeologizm yoki metafora ko‘rinishida namoyon bo‘lishi ham mumkin. Masalan, o‘zbek madaniyatida “imillamoq, sudralmoq” ma‘nosida qo‘llaniladigan *toshbaqaday* etaloni koreys madaniyatidagi *kabo‘k thata* (toshbaqa minmoq) frazeologizmiga muqobil bo‘ladi. O‘zbek tilida “semirmoq”, “ko‘p ovqat yemoq”ni anglatgan *cho‘chqaday* o‘xshatish etaloni koreys tilida *tweji* (cho‘chqa) ko‘rinishida metaforaga aylanganini ko‘rish mumkin. Yoki rus tilida “qo‘rqoq” ma‘nosi *kak zayats* o‘xshatishi bilan, turk tilida *tavşan yürekli* metaforasi bilan ifodalanadi.

Har bir lingvomadaniyatda shu xalqning mentalitetini, uning o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi turg‘un o‘xshatishlar mavjud bo‘ladi. Masalan, “o‘zbek tilidagi *musichaday beozor (odam)* o‘xshatishini boshqa tillarda uchratish qiyin. *Musichaday* o‘xshatish etalonida milliy-madaniy konnotatsiya mavjud, unda “beozorlik” belgisining o‘zbekka xos ta‘kidi yaqqol o‘z ifodasini topgan. Musichaga xos yumshoq tabiat va harakat o‘zbek idrokida ijobiy talqin topishidan tashqari, bu mushfiq qush haqidagi islomiy rivoyat ham musichaday etalonining an‘anaga kirishiga ta‘sir etgani ehtimoldan holi emas. Ana shu tariqa *musichaday beozor* turg‘un o‘xshatishi beozorlikning o‘zbekcha o‘lchovi sifatida tamoman milliy obraz maqomini olgan”⁷⁶. Lekin hamma lingvomadaniyatlarda ham shunday emas. Masalan, ingliz tilida “beozorlik” timsoli sifatida “kabutar” qabul qilinganini kuzatish mumkin: *As harmless as a dove* (*Musichaday beozor*). Yoki koreys tilida “sigirday beozor” birikmasini uchratish mumkin. Shuningdek, *cin gibi* o‘xshatishi turk tiliga xos milliy-madaniy konnotatsiyani ifodalab, u “aqlli, bilimdon” belgisini ifodalashga xizmat qiladi. Chunki turk xalq ertaklarida *cin* (jin, ajina) aqlli, epchil, abjir obraz sifatida talqin qilinadi.

O‘xshatishlar har bir xalqning iqlimi, fauna va florasi, joylashgan hududining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ham yaratiladi. Masalan, *So‘fining tani shu topda Arabiston tog‘larining saratondagi toshlariday qizib yonardi* (Cho‘lpon. Kecha va kunduz). Cho‘lpon tomonidan yaratilgan mazkur o‘xshatishda Arabiston iqlimining juda issiqligidan kelib chiqqan holda, Razzoq so‘fining ruhiy holati ifodalangan.

Iqlim sharoitiga ko‘ra qor bilan tez-tez to‘qnashmaydigan Arabiston, Afrika, Misr Arab Respublikasining lingvomadaniyatlarida “qordek oppoq sochlar” o‘xshatishi uchramaydi. Chunonchi,

⁷⁶ Махмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 10-11.

qorning nimaligini ko‘z oldiga keltira olmagan mazkur madaniyatlarda ijobiy baholanayotgan biror narsaning “qor”ga qiyolanishi zaruriy obrazli ifodani yarata olmaydi. Shuning uchun bunday o‘xshatishni qayd etilgan mamlakatlarning tillariga tarjima qilganda, “sutdek oppoq sochlar” deb berish maqsadga muvofiqdir.

Yoki “ko‘pgina oq rangli narsalarning rus tilidagi singari o‘zbek tilida ham obrazli tarzda “qor”ga muqoyasa etilishi nutqiy an’anaga aylangan bo‘lishiga qaramasdan, ijobiy ta’riflanayotgan oppoq tishlar “qor”ga emas, balki qimmatbaho “sadaf”ga qiyos etiladi: *Net, Xor v gorod uexal, - otvechal paren, ulibayas i pokazivaya ryad belix, kak sneg, zubov – ZO, 28 // Yo‘q, Xor shaharga ketgan, - dedi yigit kulimsirab, sadafdek oppoq tishlarini ko‘rsatib – O‘X, 15*⁷⁷.

O‘zbek she’riyatida *tunday* o‘xshatishidan sochning qoraligini ifodalash uchun keng foydalaniladi:

Kel endi tashlama, qo‘yima

Bu tunning qo‘ynida yolg‘iz.

Hijronni boshimga yoyma,

Ey *tundek* sochi qora qiz (Cho‘lpon. Tun).

Shotland lingvomadaniyatida sochning qoraligi zog‘(qarg‘a)ga qiyoslanadi. Binobarin, Shotlandiya shimoliy o‘lka bo‘lib, u yerda yilning deyarli barcha faslida zog‘larni uchratish mumkin. Mazkur o‘xshatishni shotlandiyalik shoir Robert Byornsnig “John Anderson” she’rida uchratish mumkin. B.Xolbekova “John Anderson” she’rining rus va qozoq tillaridagi tarjimalarini quyidagicha tahlil qiladi:

John Anderson my jo, John,

When we were first acquent,

Your *locks were like the raven,*

Your bonie brow was brent.

Mazmuni: “Qadrdomim, mening do‘stginam Jon Anderson, birinchi bor sen bilan ko‘rishganimizda, sochlaring zog‘(qarg‘a) rangiga o‘xshar (ya’ni qop-qora edi, yosh eding), barq urib do‘ng peshonangni bezab turardi...”. Ingliz tilida agar soch qarg‘aga o‘xshatilsa, ingliz o‘quvchisi faqat qarg‘a(zog‘)ning o‘zini emas, balki uning rangini tushunadi. Tadqiqotchi *Your locks were like the raven, Your bonie brow was brent* misrasining rus tarjimoni S.Marshak tomonidan: *Gustoy krutoy tvoy lokon, Bil cheren tochno smol* tarzida tarjima qililib, ingliz tilida “qarg‘a”ga qiyoslangan soch “mum” (saqich)ga aylanganligini, qozoq tarjimoni Qubondiq Shang‘itboyev tomonidan esa: *Samay shashqn togilgen, Qara edi g‘oy komirden* kabi qozoqchalashtirilishi natijasida ruschadagi “mum” (saqich) sochlari qozoqchada “ko‘mirdan ham qora”ga aylanganini aytadi⁷⁸.

O‘zbek tilida tim qora, ya’ni chiroyli, jozibador ko‘zning *charosga* muqoyasa qilinishi fikrni obrazli ifoda etishning an’anaviy usuli bo‘lib, rus tilida bunday vazifa *qora smorodina* (chernaya smorodina) zimmasiga yuklatiladi⁷⁹. Shu asosda mahalliy floralar zamirida *charosday qop-qora ko‘zlar va glaza, chernie kak mokraya smorodina* o‘xshatishlari yuzaga kelgan.

Mif, ertak, doston va badiiy asar qahramonlari vositasida ham muayyan o‘xshatishlarning vujudga kelganligini kuzatish mumkin. Jumladan, o‘zbek tilida “baquvvat, pahlavon, gavdali, juda ham kuchli, bahodir” ma’nosida *Alpomishday*; rus tilida “jasur, botir” ma’nosida *kak Axill*, ingliz tilida “jasur va botir” ma’nosida *as brave as Robim Hood* o‘xshatishlari qo‘llaniladi.

Umuman, o‘xshatishlar har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo‘lib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy tasavvurlarga ko‘ra taqqoslash, qiyoslash natijasida shakllanadi.

Gegel: “o‘z ma’nosida qo‘llaniladigan so‘z o‘z-o‘zidan tushunarli ifodadir, metafora esa boshqacha ifodadir”⁸⁰, – deb yozgan edi. Qator adabiyotlarda metaforaning yashirin o‘xshatish ekanligi qayd qilinadi⁸¹. Binobarin, Aristotelning fikricha, o‘xshatish ham metaforadir, chunki ular o‘rtasida arzimagan farqlar mavjud, xolos. Masalan, *u sherday tashlandi* ifodasida o‘xshatish bor, agar ifoda *sher tashlandi* tarzida o‘zgartirilsa, metafora yuzaga keladi⁸².

Metaforalarning mazmun jihati, shuningdek, ularga birlashtirilgan madaniy konnotatsiyalar kognitiv bilishning manbasiga aylanib bormoqda. Shuning uchun ham obrazli-motivlashgan so‘zlar (metaforalar) madaniy belgilarning ko‘rsatkichiga aylanadi. Lingvokulturologiyani metaforalarning aynan mana shu jihati

⁷⁷ Мусаев К. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 219-220.

⁷⁸ Сирожидинов Ш., Одилова Г. Бадий таржима асослари. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2011. –Б. 80.

⁷⁹ Мусаев К. Кўрсатилган асар, 211-бет.

⁸⁰ Гегель. –М., 1969. –С. 115.

⁸¹ Арнольд И. Стилистика современного английского языка. –Л.: Просвещение, 1973. –С. 146; Махмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 9.

⁸² Аристотель. Риторика / Античные риторика. –М.: МГУ, 1978. –С. 134.

qiziqtiradi.

Kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili J.Lakoff hamda mashhur faylasuf M.Jonson metaforalarni shunday izohlashadi: “Metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o‘z mohiyatiga ko‘ra metaforikdir”⁸³. J.Lakoff va M.Jonson tadqiqotida tahlil etilgan *vaqt bu – pul, vaqt bu – cheklangan xaxira, vaqt bu – qimmatbaho buyum* kognitiv metaforalari o‘zbek tilida so‘zlashuvchi nutq egalari tezaurusida ham mavjudligi (Masalan: Bu ishga ko‘p vaqt *sarfladim*; Vaqtim *tugay* deyapti; Behuda ishlar vaqtni *o‘g‘irlydi*) bir qator kognitiv metaforalarning kognitiv-semantik universalisiya ekanligidan dalolat beradi⁸⁴.

Tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko‘rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog‘lashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo‘lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

Metafora tildagi universal hodisa bo‘lib, u barcha tilga xosdir. Uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasi hamda uning vazifalarida namoyon bo‘ladi. Metafora o‘zida fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, zero, u milliy-madaniy dunyoqarashga asoslangandir⁸⁵.

“Metafora hosila ma‘no yuzaga kelishi hodisalarining faoli hisoblanadi. U tilshunoslikda qayd etilishicha, hosila ma‘no yuzaga kelishining hosil qiluvchi va hosila ma‘no referentlari o‘zaro o‘xshash kelishiga asoslanadi”⁸⁶. Prof. M.Mirtojiyevning qayd qilishicha, buni differensial-semantik metod bo‘yicha tahlil etib ko‘rilganda yaqqol tasavvur etish mumkin. Masalan, *ulamoq* fe‘li “uchlarini biriktirib bog‘lamoq” leksik ma‘nosi – sememasiga ega. U yana “uchiga qo‘shib uzaytirmoq” hosila ma‘no – sememani orttirgan. Ular bildirgan harakat o‘rtasida o‘xshashlik bor. Ya‘ni hosila ma‘no yuzaga kelishi metafora hisoblanadi⁸⁷.

Ba‘zi mutaxassislarning fikricha, “metafora – o‘xshatishning qisqargan shakli”. Prof. M.Mirtojiyevning yozishicha, “bu fikr ham o‘rni bilan to‘g‘ri”dir. “Masalan, o‘zbek tilida tokni zararlaydigan oidium kasalligini *kul* so‘zining hosila ma‘nosi ifodalaydi. Uni “kulga o‘xshash kasallik” o‘xshatish qurilmasining qisqargan shakli deyish juda to‘g‘ri bo‘ladi. Bu o‘rinda o‘xshatish subyekti tushib qolib, o‘xshatish qurilmasining faqat *kul* etaloni butun ma‘nosini o‘zida saqlagan va o‘xshatishning qisqargan shakli – metafora yuzaga kelgan. Ya‘ni buni metaforaning ayrim ko‘rinishi sifatida ko‘rsatish mumkin”⁸⁸.

Lingvomadaniy birliklarni qiyoslashda yoki ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda o‘sha davr madaniyati, xususan, xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini e‘tiborga olish lozim. Masalan, “Shekspirning “QiroL Lir” pyesasida Lirga o‘zini afgor Tom deb tanishtirgan Edgan unga “o‘tmish tarixi”ni hikoya qilib berar ekan, uning nutqida qo‘llanilgan muqoyasaviy birliklar rus va o‘zbek tillariga shu tillarda mavjud bo‘lgan muvofiq lisoniy vositalar yordamida adekvat o‘girilgan: *...hog in sloth, fox in stealth, wolf in greediness, dog in madness, lion in pray – KL, 105 // ...bil ya svinyoy po lenosti, lisoy po xitrosti, volkom po jadnosti, psom po yarosti, lvom po xiunosti – KL, 539 // ...yalqovlikda cho‘chqa, makkorlikda kal, so‘qtoylikda bo‘ri, badjahllikda it, vahshiylikda arslon edim – QL, 429*. Birliklar tarkiblarida jonivorlarning uch tilda ham bir xil xulq-atvorni jonlantira olishlari ularni moddiy jihatdan aniq tarjima qilish, aniqrog‘i, ularni tayyor ekvivalentlari bilan almashtirish imkoniyatini bergan. O‘zbekcha tarjimada makkorlik an‘anaviy “tulki” emas, balki “kal” obrazi orqali jonlantirilgan ekan, ushbu holatda asliyatning davr xususiyati to‘g‘ri yaratib berilgan. Hozirgi paytda makkorlik va mug‘ombirlikning tulki fe‘l-atvoriga badiiy muqoyasa etilishi an‘anaviy tus olgan bo‘lsa-da, o‘tmish o‘zbek adabiyotida, xususan, xalq og‘zaki ijodiyotida bu xulq “kal kirdikorlari”ga muqoyasa etilar edi”⁸⁹.

N.D.Arutyunovanning qayd qilishicha, metaforada yolg‘on va haqiqat o‘zaro birlashadi... Metafora nafaqat qisqargan o‘xshatish, shu bilan birga, qisqargan qarama-qarshilik hamdir⁹⁰.

⁸³ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. –М., 1990. –С. 387-416.

⁸⁴ Худойберганава Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 49.

⁸⁵ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.88, 91.

⁸⁶ Baldinger K. Die Senasiologie. –Berlin: Akademie Verlag, 1957. –S. 87; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 70; Ҳожиёв А. Семасиология // Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. –Б. 221 ва бошқа манбалар.

⁸⁷ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.95.

⁸⁸ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.95.

⁸⁹ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 214-215.

⁹⁰ Арутюнова Н.Д. Метафора дискурс / Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. –С. 5-32.

Metaforalarni ham xuddi o'xshatishlar singari turg'un va individual-muallif metaforalariga ajratish mumkin. Turg'un metaforalarga *dunyo – bu – teatr*, *dunyo – bu – kitob*, *sevgi – bu – olov*, *vaqt bu – pul* va h.k. misol bo'ladi.

Individual-muallif metaforalariga N.Eshonqulning "Tun panjaralari" nomli qissasidan olingan quyidagi mikromatndagi metaforalarni misol qilib ko'rsatish mumkin: "...Sen nega meni bu xilvatga, bu zulmatgan tashlab ketding? Nega qalbmimdagi *imon chiroqlarini* o'chirding? Axir sendan buni kutmagandim-ku? Mana shu kichkina ko'rimsiz yuragimda *muhabbatning kemalari* suzib yurardi-ku? Sen nega meni *yolg'izlikning yirtqich quzg'unlariga* tashlab ketding? Nega meni *umidsizlikning oq ayiqlariga* yem qilib tashlab ketding?"⁹¹.

Umuman, metaforalarni yaratish mexanizmi quyidagicha bo'ladi: turli mantiqiy sinflar orasidan umumiy xususiyatlar va belgilar asosida tenglashtirilgan ikki xil predmet tanlab olinadi. Masalan, *bosh – "tananing bo'yindan yuqorigi, oldingi qismi"*; boshdagi yuqori, oldingi qismlik xususiyati "sabzavotning yumaloq o'rami" hosila ma'noga ko'chirilishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida: *bir bosh piyoz*; turk tilida: *bir baş soğan*.

Metaforalar ma'lum "vaqt o'tishi bilan o'zining estetik qimmatini, yangiligini yo'qotishi mumkin". Masalan, *stolning oyog'i*, *shishaning og'zi* va h.k. Bunday holatlarda mazkur metaforalar obrazlilik yaratish vositasi sifatida iste'moldan chiqadi. Umuman, metaforalar tez eskirib, o'rniga yangisi kelib turishi bilan tavsiflanadi.

Evfemizm va disfemizm

Turli xalqlarning ruhiyati ularning tilidagi evfemizm va disfemizmning yuzaga kelishida namoyon bo'ladi. Muayyan tilning mazkur hodisalarni tadqiq etishda ana shu til egasi bo'lgan xalqning ruhiyati, dunyoqarashi, urf-odatlar, udumlari, irim-sirimlari, inonchlari diqqatga olinishi lozim.

Evfemizm ifodaga ijobiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi⁹². U shu tilda gaplashuvchi xalqning irimi, madaniyligi bilan bog'liq holda yuzaga chiqariladi. Prof. A. Hojiyev evfemizm hodisasini shunday izohlaydi: "Evfemizm (yun. euphemismos < eu – yaxshi + phemi – gapiraman) – narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo'pol beadab so'z, ibora va tabu o'rnida qo'pol botmaydigan so'z (ibora)ni qo'llash. Masalan, *ikkiqat*, *bo'g'oz* so'zlari o'rnida *homilador*, *og'ir oyoqli* so'zlarini qo'llash"⁹³. *Disfemizm* esa ifodaga salbiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi⁹⁴.

Mavjud so'zga evfemistik ma'no yuklanar ekan, bu ma'no qo'llanmay qolgan so'zning ma'nosi bo'ladi. Ya'ni u leksik sathga mansub hisoblanadi. Uni asosan tabu bilan bog'laydilar. Tabuga uchragan so'z yoki ibora o'rnida to'g'ridan to'g'ri evfemizm qo'llanadi, ya'ni ma'lum so'zga tabuga uchragan lug'aviy birlikning ma'nosi yuklanadi, u evfemistik ma'no bo'lib qoladi⁹⁵.

Tabu so'zini birinchi marta ingliz kapitani J. Kook 1777-yilda Polineziyadagi Tonga orolida aniqlagan. *Tabu* so'zi tonga tilidagi < *tapu* < *ta* – "belgilamoq", "ajratmoq" va *pu* – "butunlay" so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, "butunlay ajratilgan", "alohida belgilangan", ya'ni "man etmoq, taqiqlamoq" ma'nosini anglatgan. Tabu aksariyat xalqlarning mifologik inonchlari asosida vujudga kelgan.

Tabu yo diniy, yo irim, yo noxushlik uyg'otishi nuqtayi nazaridan taqiqlashdir⁹⁶. Masalan, musulmonlarda "Qur'on" kitobini tahoratsiz qo'lga olish, o'zbeklarda qiblaga oyoq uzatib o'tirish yo yotish, mo'g'ullarda pichoqni olovga tiqish man qilinadi. Bular diniy nuqtayi nazardan belgilangan tabulardir.

Tabular ikkiga: *etnografik* va *lingvistik* tabularga ajraladi. O'zbeklarda supurgini, o'qlovni tik qo'ymaslik, birovning orqasidan supurmaslik, axlatdan hatlamaslik, otashkurakni oyoq ostida qoldirmaslik, suprani egasiz yig'ishmaslik, nonning ushog'ini yerga tushirmaslik, qaychini ochib qo'ymaslik, qalampirni qo'lga bermaslik, turkiy va eroniy xalqlarda suvni ifloslatmaslik, suvga tupurmaslik, mo'g'ullarda qozondan pichoq bilan go'sht olmaslik, chodirda suv to'kmaslik, olovga yaqin joyda daraxt kesmaslik, qamchiga tayanmaslik, koreyslar va xitoyliklarda kosadagi ovqatga qoshiqni tiqib qo'ymaslik (faqat marhumga atalgan ovqatgagina qoshiq tiqib qo'yiladi) kabilar irimiga asoslangan etnografik tabular hisoblanadi.

Lingvistik tabu lug'aviy birlikning yo xalq irimi nuqtayi nazaridan, yo atash noxushlik uyg'otishi

⁹¹ Худойберганова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 104.

⁹² Қаранг: Вандриес Ж. Язык. –М., 1937. –С. 206; Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –С. 49; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 284; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 521.

⁹³ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: ЎЗМЭ, 2002. –Б. 131.

⁹⁴ Ахманова О.С. Ўша луғат. –С. 137

⁹⁵ Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 284.

⁹⁶ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.120.

nuqtayi nazaridan muomalada qo'llanishining taqiqlanishidir⁹⁷. Masalan, o'zbek tilida *chayon* so'zi tilga olinmaydi. Chunki uni atash chaqirish ma'nosini beradi, deb tushuniladi. Ma'lumki, bu hasharot havfli bo'lib, zahari nihoyatda o'tkir. U chaqsa, qattiq azob beradi. Shuning uchun uning nomi o'zbeklarda taqiq qilingan. Ya'ni *chayon* so'zini tilga olmaslikning o'zi tabu deb qaraladi... U (ya'ni tabu ta'kid bizniki – Sh.U.) boshqa xalqlarda ham ko'plab uchraydi. Masalan, nemislar ham, ruslar ham, tatarlar ham o'z tillarida ayaqning nomini atamaydilar⁹⁸.

Evfemizm tabuga uchragan so'z ma'nosini yoqimliroq ifodali biror so'z hosila ma'no sifatida aks etilishi hisoblanadi. Masalan, *chayon* so'zi tabuga uchragan, qo'llanishi man qilingan edi. Bu leksik hodisadir. Uning ma'nosi *eshak* so'zida ifoda topdi. Evfemizm so'z yoki iboraning hosila ma'no yuzaga keltirishi bilan bog'li holda voqelanadi... metafora evfemik ma'no hosil bo'lishida katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, *chayon* so'zi leksik ma'nosi *eshak* so'zi leksik ma'nosi so'zning evfemik ma'nosi sifatida voqelangan. Chunki *chayon* dumini gajak qilib turishi jihatidan *eshakka* o'xshaydi. Mana shu o'xshashlik *eshak* so'zida evfemistik metaforik ma'no hosil bo'lishi uchun sababdir⁹⁹.

Evfemizmlar “ovchilik tili”da keng qo'llaniladi. Masalan, rus tilida *medved* so'zining o'rniga *lesnik*, *xozyain*, *potapich* so'zlaridan foydalaniladi. Kabardin tilida *ayiq – maymoq*, *kiyik – sershox*, *to'ng'iz – yirik*, *bo'ri – kul rang*, *quyon – uch labli*, *ilon – uzun dumli* va h.k.dan istifoda etiladi.

Ba'zi o'zbek oilalarida erkak xotiniga katta qizining ismi bilan, xotin esa eriga katta o'g'lining ismi bilan xitob qiladi. Xotining nisbatan *onasi*, *oyisi*, *ayasi*, eriga nisbatan *otasi*, *dadasi*, *adasi* kabi murojaat shakllarini qo'llash mumkin: *To'g'ri*, *dadasi*, *men aytaman*. *Hoy onasi*, *suyunchini cho'z*. Mazkur xitob shakllari ibtidoiy davrlardan qolgan tabu qoldig'i bo'lib¹⁰⁰, u oilada er-xotindan ko'ra ko'proq bolalarning ota-ona juftligini, sherikligini, ya'ni bolalarning qadrini, ahamiyatini namoyon qiladi. Ayni holat koreys tilida ham kuzatiladi. Oilada farzand tug'ilgandan keyin er-xotinning munosabatlari o'zgacha tus oladi. Ularning bir-biriga bo'lgan hurmati yanada ortadi. Bu hurmat katta farzandning ismini qo'shib xitob qilish orqali amalga oshiriladi: er xotiniga (farzandning ismi+omma) *Arim-omma* “Arimning onasi”, xotin esa eriga (farzandning ismi+abba) *Arim-abba* “Arimning otasi”, yoki *egi abba* “bolamning otasi”, deb murojaat qiladi.

Lingvomadaniyatlarda evfemik omonimiya ham keng tarqalgan hodisalardan biri sanaladi. Masalan, o'zbek tilida *ketmoq 1*, turk tilida *gitmek 1*, koreys tilida *torakata (qaytmoq)1*, rus tilida *uyti 1*, *ketmoq 2* “o'lmoq”, *gitmek 2* (Ben gidersem adim kalır / Dostlar beni hatırlasın), *torakata 2*, *uyti 2* (“ushyol iz jizni”); o'zbek tilida *xayrlashmoq 1*, turk tilida *vedalaşmak 1* *xayrlashmoq 2* “o'lmoq” (Bultur shunaqa “uka”lardan uchtasi bilan xayrlashdim...), *vedalaşmak 2*; o'zbek tilida *kuzatmoq 1*, turk tilida *uğurlamak 1*, *kuzatmoq 2* “o'lmoq” (Tunov kuni qishloq eng aziz kishisini kuzatdi), *uğurlamak 2* va h.k.

Xullas, “**evfemizm** tabuga uchragan yoki atash uchun noqulaylik tug'diradigan so'z o'rnida yoqimli his uyg'otuvchi belgi berish maqsadida, xuddi shunday belgiga yaqin narsa, harakat, holat kabilarning nomi yoki o'sha noqulaylikni yopib yuboruvchi so'z yo lug'aviy birlik bilan atashdir”.

Disfemizm so'zlovchining tinglovchiga yoki biror predmetga nisbatan masxara, istehzoli, iltifotsiz qarashini bildiradi¹⁰¹. Disfemizmlar so'zning deyarli hosila ma'nosi sifatida yuzaga keladi. U hosila ma'noni yuzaga keltiruvchi quyidagi hodisalar natijasi bo'ladi¹⁰²:

1. Metaforaga ko'ra hosil bo'ladi. Masalan, *cho'chqa* (o'zbekcha), *domuz* (turkcha), *tweji* (koreyscha); *tulki* (o'zbekcha), *tilki* (turkcha), *you* (koreyscha).

2. Metonimiyaga ko'ra hosil bo'ladi. Masalan, *chuvrindi*, *eshak* kabi disfemizmlar odamga nisbatan qo'llanar ekan, yo uning ustidagi, yo uning harakatiga qarab aloqadorligi nazarda tutilgan.

3. Sinekdoxaga ko'ra hosil bo'ladi. Masalan, *qorin* (o'zbekcha), *göbek* (turkcha), *kalla* kabi disfemizmlar odamga nisbatan qo'llanar ekan, uning belgisi muchasi e'tiborga olinadi.

Disfemizmlar tilning yashovchan qatlami bo'lib, ular barqarorligi bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy muloqot tizimida insonlar mazkur jamiyat, guruh va ijtimoiy muhitda qabul qilingan ramzlardan foydalanmasdan yashay olmaydilar. Insonni hayvondan farqlovchi jihatlardan biri – uning ramzlashtirishga bo'lgan ehtiyojidir. Zamonaviy antropologiyada B.Franklinning (*toolmaking animal*)

⁹⁷ Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –С. 49; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 467.

⁹⁸ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.121.

⁹⁹ Миртожиев М. Кўрсатилган асар, 122, 124-бетлар.

¹⁰⁰ Kuçkartayev İ. Özbeklerde Hitap Sözlere ve Hitap Kültürü // Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. A., 2000, s. 325.

¹⁰¹ Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1983. –Б.67.

¹⁰² Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.131.

formulasi biroz o'zgartirilib, "inson o'zining tabiatiga ko'ra *symbolmaking animal*, ya'ni inson nafaqat "mehnat qurollari ishlab chiqaradigan", balki "ramzlar yaratadigan" mahluq hamdir", deb talqin qilinadi. Demak, dunyo ramzlardan iborat, ramzlar insoniyatning ilk, haqiqiy ijodidir.

Inson moddiy muhitdan tashqari, ramziy olamda ham yashaydi. Inson o'z tarixining ilk davrlarida ma'nolar dunyosida yashagan, dunyoni ramzlar orqali qabul qilgan, tabiat bilan ramzlar orqali munosabatda bo'lgan. Shunga ko'ra, "inson tilini to'la ma'noda ramzlar tili deyish mumkin". Ramzlar o'z-o'zidan shakllanmagan, ular insonning bilish mahsuli sifatida vujudga kelgan.

Insonlar o'rtasidagi aloqa "ramz" ("simvol") so'zining o'zida aks etgan. Yunoncha "simvol" so'zi dastlab sopol yoki chinni parchasini ifodalab, do'stona munosabatlar belgisi bo'lib xizmat qilgan. Mehmonni kuzatayotgan mezbob mehmonga sopol yoki chinni parchasining bir bo'lagini bergan, ikkinchi bo'lagini esa o'zida olib qolgan. Bu mehmon qachondir yana uyga kelganida, uni ana shu sopol parchasidan tanib olishgan. Demak, qadimgi davrlarda "simvol" so'zi "shaxs guvohnomasi" ma'nosida qo'llanilgan.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz – belgi bilan o'xshash tushuncha (tillarni sun'iy formallashtirishda); 2) hayotni san'at vositasida obrazli o'rganishning o'ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san'at falsafasida); 3) muayyan madaniy obyekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi bo'lib, uning dastlabki ma'nosidan boshqa ma'no uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.)¹⁰³.

Lingvokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Agarda oddiy belgi insonga ma'nolarning predmetlar olamiga kirish imkoniyatini bersa, ramz ma'naviy munosabatlarning predmetlar mavjud bo'lmagan olamiga kirish imkoniyatini beradi. Ramz insonning anglab bo'lmaydigan botiniy tomoniga murojaat qiladi¹⁰⁴. Ramzni o'z predmeti bilan aloqasini yo'qotgan ma'no sifatida tasavvur qilish mumkin.

Ramz – inson ruhiyatining tili bo'lib, u tabiat bilan ana shu tilda gaplasha boshlagan. Aynan ana shu ramzlar tilida miflar, ertaklar, dostonlar yaratilgan. Folklor ramzlari muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini, tasavvurlarini, ijodini tamsil etadi. Jumladan, turkiy xalqlar og'zaki ijodida "Ulgen – yorug'lik va ezgulik. Erlikxon – zulmat va yovuzlik, Momaqaldiroq – tangrilar ovozi, Yashin – tangrining o'qi, Sel – yovuz ruhning ofati, Tog' – tilsimli qo'rg'on, Suv, Tuproq – tiriklik, G'or – ruhlar makoni, Osmon – ezgulik tangrilari, Yer osti – yovuz ruhlar makonining ramzi, kodlashgan ismlari"¹⁰⁵ bo'lgan.

Qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalarining eng katta ma'naviy boyligimiz ekanligini Prezidentimiz I.A.Karimov ham alohida ta'kidlaganlar: "Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo'lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at ... va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma'naviy boyligimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo'lgan xalq dunyoda kamdan kam topiladi"¹⁰⁶.

Demak, xalq og'zaki ijodida muayyan davrda yashagan ajdodlarimizning kyechinmalari, tasavvurlari muhrlangan. Ularda ifodalangan ramzlarni tadqiq etish va ularni to'g'ri talqin qilish ajdodlarimizning ichki dunyosini yoritib berishga, bizni ularga yaqinlashtirishga, ma'naviyatimizni boyitishga xizmat qiladi.

Turli lingvomadaniyatlarda ramzlar talqini

Ramz – tashqi dunyoning turli madaniyat vakillari ichki dunyosi, ongi, tafakkuri va ruhidagi aksidir. Har bir insonda, har qanday madaniyat vakilida ichki dunyoni o'ziga xos qabul qiluvchi "tug'ma mexanizm" mavjud bo'ladi. Bu "tug'ma mexanizm" tashqi dunyoni ramzlar, timsollar orqali "qayta ishlab" qabul qilishga moslashgandir.

Ijtimoiy muloqot tizimida muayyan obyektlar, masalan, predmet, harakat, hodisa, matn, tasvir, hayvon, o'simlik, rang, raqam va h.k. ramz bo'lib xizmat qiladi. Ramzlar moddiy (buyum, predmet), tushunchaviy, so'zli, tasviriy va ovozli bo'lishi mumkin.

Hayvon ramzlari

Ot – Mahmud Koshg'ariyning ta'biri bilan aytganda "turkning qanotidir"¹⁰⁷. "Ot turkiy qabilalarda totem jonivorlardan biri bo'lib, ezgulik ruhi sifatida shomonga yovuz ruh ustidan g'alaba qilishda yordam beradi. Shomonlarning hassalari ko'pincha ot ramzini ifodalaydi va o'zbek xalqida hozirgacha otning devi

¹⁰³ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 95.

¹⁰⁴ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 189.

¹⁰⁵ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талкин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 67.

¹⁰⁶ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 23.

¹⁰⁷ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. –Тошкент: Фан, 1960. –Б.83.

bor degan inonchlar saqlanib qolgan”. Fargʻonada, Qoʻqonda, Samarqandda, Oʻratepada devni ot qiyofasida tasavvur qilinadi. oʻzbek xalq ertaklari va dostonlarida “ot qahramonning sadoqatli yoʻldoshi, hamrohi, yordamchisi, baʼzan oʻrinbosari sifatida uchraydi. Alpomishni Boychibor, Goʻroʻgʻlini Gʻirotsiz tasavvur qilib boʻlmaydi. “Pahlavon Rustam” ertagida ot Rustamni hamisha falokatlardan asraydi. “Malikai ayyor” dostonida ot qahramonning sarguzashti va qahramonliklariga teng sherik. Ertak va dostonlarda devlar ham baʼzan ot koʻrinishida keladi yoxud bir yumalab otga aylanadi. Bir afsonaga koʻra, otlar tangrilar bilan ajdarholardan tarqalgan. Shu sababli xalq ogʻzaki ijodida qanotli otlar koʻp uchraydi”¹⁰⁸. Oʻzbek inonchlariga koʻra, oʻlimi yaqinlashgan yoki oʻlim xavfi tugʻilgan kishining tushiga ot kirib, oʻlimdan darak beradi. Islomda ot baxt va boylik; buddizmda narsalarning yashirin tabiati; nasroniylikda Quyosh, jasorat, olijanoblik; kelt mifologiyasida ot-xudolar obrazi; xitoy mifologiyasida samo, olov, janub, shuningdek, muchallardan biri; yapon mifologiyasida oq ot – mehr, rahm-shavqat maʼbudasi, qora ot – yomgʻir xudosi; Sibir va Oltoy shomonligida qurbonlik hayvoni sifatida talqin qilinadi.

Boʻri – turkiy xalqlarning totemi boʻlib, u jasurlik, boʻysunmaslikni tamsil etadi. Kelt mifologiyasida boʻri quyoshni yutib yuboruvchi; Xitoyda yebtoʻymaslik, ochkoʻzlik; nasroniylikda yovuzlik, vahshiylikni ifodalaydi.

Qoʻy – islomda qurbonlik hayvoni; nasroniylikda Iso Masih – choʻpon va qurbonlik qoʻzisi; induizmda otash tangrisi, muqaddas olov timsolidir. oʻzbek xalq ertaklarida koʻk qoʻchqor – afsonaviy homiy jonivordir.

Tulki – aksariyat madaniyatlarda ayyorlik, aldoqchilik, yolgʻonchilik timsoli sifatida talqin qilinadi. Yaponiyada oq tulki – toʻkin-sochinlikni anglatadi. Xitoyda tulki – uzoq umrni tamsil etadi. Shuningdek, xitoy va koreys xalqlarining mifologiyasida tulkining qizga aylanib qolishi qolishi keng tarqalgan. Xitoyliklarning qadimiy inonchlariga koʻra, tulki ellik yoshida ayolga, yuz yoshida yosh qizga aylanadi. Ming yil yashagan tulkida toʻqqizta dum paydo boʻladi va u Samoviy Tulki (tyen-xu)ga aylanadi. Samoviy Tulki nafaqat ayol qiyofasiga, balki erkak qiyofasiga ham kira oladi.

Ajdar – eng murakkab va universal timsol. Uzoq Sharq madaniyatida, koʻpincha ajdar bilan ilon farqlanmaydi. Ajdar, ilon maqomi vazifasini oʻtaydi. Xitoyda ilon-ajdar hayotning boshlanishi, kamalak, u dunyo va bu dunyo orasidagi koʻprik, shuningdek, muchallardan biri sanaladi. Ajdar shomonlik maqomini belgilovchi qiyofa hisoblanadi. “Hozirgi Xitoy, Yaponiya, Koreya va Sharqiy Osiyo ibodatxonalarida saqlanib qolgan shomonlar odatiga koʻra, shu kunlarda ham ajdar, ilon raqslari oʻynaladi”¹⁰⁹. Qadimgi turklar shomonchiligida ajdar – Boʻron, Quyun timsoli; bulut, yashin kabi tabiat stixiyalari yaxlit holda ajdarho – tangri sifatida tushunilgan. Oʻzbek xalq ertaklarida ajdar – yovuz, yirtqich ruh timsoli. Hind, grek, arman xalqlarining afsona va miflarida ajdarho suv, hosildorlik, sel, daryo, dengiz va boshqa tabiat stixiyalari xudosi sifatida tasvirlanadi. Nasroniylikda ajdar yovuz, qora kuch, shaytonni tamsil etadi.

Ilon – ham murakkab va universal timsollar sirasiga kiradi. Turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan mifologik qarashlarga koʻra, uzoq yashagan ilon maʼlum vaqtdan keyin ajdarhoga aylanadi. Masalan, tatar miflaridan birida qayd qilinishicha, bir yoshdan sakkiz yoshgacha boʻlgan ilon – “hayat” deb atalsa, sakkiz yoshdan yuz yoshga kirguncha “afchi”, yuz yoshdan ming yoshga qadar “ajdaxa”, ming yil umr koʻrgan ilon “yuho” deb ataladi. Yuho qiz shakliga enishga qodir boʻladi. Toʻqqiz mingga kirgan ilon “yalmogʻiz kampir”ga aylanadi¹¹⁰. Yaponiyada ilon momaqaldiroq maʼbudi sanaladi. Gretsiyada ilon aqllilik, donolik, qayta tirilish; Amerika hindulari madaniyatida chaqmoq, yomgʻir tashuvchisi; kelt eposida shifobaxsh suv, buloqni timsoli sifatida tushuniladi. Buddizmda yovuzlik; nasroniylikda shayton; yahudiy anʼanalarida yovuzlik, gunoh, shahvat ramzini bildiradi.

Qush ramzlari

Kaptar – aksariyat madaniyatlarda tinchlik; yapon va xitoy madaniyatida uzoq umr, hurmat; shumer-semit madaniyatida ilohiy kuch; yunon-rim madaniyatida sevgi va hayotning yangilanishi; yahudiylarda begʻuborlik; nasroniylikda Muqaddas ruh ramzi sifatida talqin etiladi.

Qaldirgʻoch – oʻzbek madaniyatida bahor, omad; yapon madaniyatida ham vafosizlik, ham sodiqlik, ona gʻamxoʻrligini anglatadi. Xitoyda jurʼat, xavf, sadoqat, yaxshi oʻzgarishlar timsoli sifatida baholanadi. Nasroniylikda qayta tirilish, yangi hayotni tamsil etadi.

Oʻrdak – Qadimgi Misrda tasviriy sanʼat predmeti, qadigi yunon sanʼatida sevgi maʼbudi Erosni ifodalaydi. Xitoy va Koreyada juftlik, sadoqat ramzi boʻlib, baxtli nikohni tamsil etadi. Shuning uchun nikoh toʻylarida kelin-kuyovga oʻrdak haykalchalari sovgʻa qilinadi.

¹⁰⁸ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талкин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 68-69.

¹⁰⁹ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талкин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 46.

¹¹⁰ Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. –Тошкент: Фан, 2010. –Б.13.

Boyqush – o‘zbek madaniyatida o‘lim, yomon xabar; rus madaniyatida tungi faoliyat; yapon madaniyatida o‘lim, yomonlik alomati sifatida talqin qilinadi. Xitoyda yovuzlik, jinoyat, o‘lim, dahshat, ko‘rnamak farzandlar; Misrda o‘lim, tun, sovuqlik; Amerika hindularida donishmandlik, bashoratgo‘ylik; Meksikada tun, o‘lim ramzi bo‘lib keladi. Yahudiy an‘analarida so‘qirlik; induizmda o‘liklar ma‘budi; nasroniylikda shayton, qora kuchlar, qayg‘u, yomon xabar tarzida sharhlanadi.

Laylak – o‘zbek madaniyatida bahor, baxt-saodat; xitoy madaniyatida uzoq umr, baxtli va xotirjam keksalik, ota-onaga qaraydigan, ularni izzat-hurmat qiladigan o‘g‘il; Misrda ham ota-onaga qaraydigan, ularni izzat-hurmat qiladigan o‘g‘ilni tamsil qiladi. Chunki laylakka ota-onasi keksayganda ularni boqadigan qush sifatida qaraladi. Yunon mifologiyasida laylak ma‘budasi – hayot beruvchi, boquvchi ayol ko‘rinishida tasvirlangan. Nasroniylikda soflik, ozodalik, hurmat va hushyorlik timsoli sifatida talqin qilinadi.

Qarg‘a – o‘zbek va rus madaniyatlarida sovuq qor, yomon xabar elchisi.

. Daraxt va o‘simlik ramzlari

“Daraxt” tushunchasi turli xalqlarning tasavvur olamida har xil so‘zlarning assotsiativ qatorini hosil qiladi. Masalan, *daraxt* deganda o‘zbeklar chinor, qayrag‘och, tut, terakni, turklar tol (söğüt), archa (çam)ni, ruslar dub, qayin, emanni, yaponlar sakurani, hindlar palma yoki bambukni tasavvur qilishi mumkin.

“Hayot daraxti” – dunyo madaniyatida olamning asosi (o‘zak, o‘q, ustun), ya‘ni osmon, zamin va yer osti olamlarini o‘zaro birlashtirib turuvchi vosita sifatida tasavvur qilinadi. “Hayot daraxti”ning o‘zbek folkloridagi timsoli chinordir. Chinor uzoq umr ramzi sanaladi. Qadimgi xitoyliklar tut daraxtini “hayot daraxti” sifatida talqin qilganlar.

Qayrag‘och – turkiy asotirlarda muqaddas daraxt hisoblanadi. “Oltay afsonalariga ko‘ra, Qoraxon o‘zi bunyod etgan orolga to‘qqiz shoxli qayrag‘och daraxtini o‘tkazadi. Bu dunyodagi ilk qayrag‘och bo‘lib, unda tangri timsoli aks etardi. “Malikai ayyor” dostonida devlarning makoni qayrag‘och bilan bog‘lanadi”¹¹¹.

Atirgul – aksariyat madaniyatlarda qizil atirgul – sevgi, oq atirgul – ajralish, qora atirgul esa – qayg‘u, hasratni ifodalaydi.

Xrizantema – Xitoyda o‘lim, qabriston tushunchalarini assotsiatsiyalaydi.

Qirqquloq – yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash; ruslar uchun esa o‘lim, qabriston timsoli sanaladi.

Bodrezak (kalina) – rus an‘analarida qiz, sevgi timsoli hisoblanadi.

Shuvoq, yovshan (polin) – rus lingvomadaniyatida qayg‘u, g‘amni anglatadi.

Ranglarning ramzlari

Oq rang – deyarli barcha xalqlar lafzida soflik, rostgo‘ylik, ezgulik timsoli sifatida ifodalanadi. O‘zbek madaniyatida oq rang pokizalik, musaffolik, ezgulik ramzini anglatadi. Masalan, oqlik, oq o‘rar, ona sutidek oq, oq ot yoki kelinlarning oq libos kiyishlari. Rus xalq og‘zaki ijodida oq – yaxshilikni anglatadi. Uzoq Sharq mamlakatlari madaniyatida oq – motam rangini bildiradi. Agar motamda qora kiyim kiyilsa, marhumning ruhi hech narsa ko‘rmaydi, deb ishonilgan. Shuning uchun ham motamda oq rang bu dunyodan keyingi hayot, ko‘rish ramzi hisoblanadi. O‘zbekistonning Xorazm viloyatida ham motamda oq kiyim kiyish udumi mavjud. Ba‘zi lingvomadaniyatlarda oq rang qo‘rqoqlik timsoli sifatida keladi. Masalan, Birinchi jahon urushida harbiy xizmatdan qochib ketgan fransuz askari yoki zobitiga qo‘rqoqlik ramzi sifatida oq patlar yuborilgan.

Qora rang – turli lingvomadaniyatlarda yovuzlik, o‘lim, tun, g‘am-g‘ussa, qayg‘uni ifodalaydi. Qora osmon, qora yer, g‘or, chuqur, qabr qorong‘ulik saltanati, marhumlar diyori bo‘lib, u yerda qandaydir xavf-xatar, tahdid yashiringandek talqin qilinadi. Rus xalqi tilida “cherniy” (qora) so‘zi eski, qari, iflos, tugallanmagan, yorug‘likdan mahrum qandaydir narsani anglatadi: *chernaya staruxa*, *chernavka*, *cherniy xod*, *cherniy pol*, *chernovik*. Afrika xalqlarida yovuzlik, yomon narsalar, baxtsizlik, falokat, kasallik, jodugarlik, o‘lim, shahvat, tun kabi ma‘nolarni anglatadi. Sharq va O‘rta Osiyo madaniyatida ba‘zan qora rang ulug‘vorlik, buyuklik ramzi sifatida talqin qilingan.

Qizil rang – qadimdan insoniyat hayotida muhim rol o‘ynab kelgan. Rus tilida *krasniy* (qizil) va *krasiviy* (chiroyli) so‘zlari bir o‘zakdan hosil bo‘lgani uchun ham qizil rang ijobiy ma‘no kasb etadi. Masalan, *Krasnaya ploujad* (Qizil maydon) va *krasnaya deviza* – chiroyli qiz; yoki *krasnie dni* – muvaffaqiyatli paytlar, yaxshi davr. Xitoyda qizil rang farovonlik, to‘kin-sochinlik va baxtli hayotni timsoli sifatida qabul qilinadi, shuningdek, qizil darvozalar oliy tabaqadagi zodagonlar, boylar yashaydigan uylarni ifodalagan. Uzoq Sharq mamlakatlarida qizil rang kelin va kuyov atrofidagi barcha buyumlarda o‘z aksini topgan bo‘ladi. Koreya va Mo‘g‘ulistonda yangi yil kiyimlariga tumor sifatida qizil doirachalar tikib

¹¹¹ Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 71.

qo'yiladi. Ayrim lingvomadaniyatlarda qizil rang jug'rofiy belgi sifatida qo'llaniladi. Masalan, Mayya qabilasida qizil rang sharqni, Qadimgi Meksikaning tog'li xalqlarida janubni ifodalagan.

Aytilganlar bilan birga, qizil rang turli madaniyatlarda qondan oqadigan hayot, tiriklik timsoli bo'lib ham keladi. Ba'zan tahdid, urush, kuch-qudrat, jasorat, haqiqat ramzini ifodalaydi. Masalan, XVII asrdan boshlab Britaniya harbiy-dengiz flotining bayrog'i qizil rangda qabul qilingan va u "jangga da'vat" ma'nosini anglatgan. Turkiya Jumhuriyati ko'plab turk xalqining qoni to'kilishi evaziga tashkil topganligi uchun ham uning bayrog'i qizil rangda qabul qilingan. Yoki 1917-yildan 1991-yilgacha Rossiya Federatsiyasining davlat bayrog'i qizil rangda bo'lgan. Shuningdek, aksariyat davlatlarning yo'l harakatida qizil rang "To'xtash!" degan ogohlantirishni anglatadi.

Yashil rang – qator madaniyatlarda yangilanish, bahor, barhayotlikni ifodalaydi. Yashil rang – yoshlik, umidni anglatish bilan birga, yosh, tajribasiz kishilarga nisbatan ham qo'llaniladi. Qator islom davlatlarining bayrog'ida yashil rang musulmonlikni tamsil etadi. Ayrim madaniyatlarda yashil rang baxtsizlikni ifodalaydi. Masalan, ingliz irimlariga ko'ra, kelinning sepiga biron yashil rangli narsa kirib qolsa, u albatta, baxtsizlik keltiradi. Xitoy va Uzoq Sharq lingvomadaniyatida yashil rang ochko'zlik, qaysarlik va tamagirlik ramzi hisoblanadi. Dengizdagi yashil bayroq kema halokatidan darak beradi. Yo'l harakatida yashil rangdan "Harakatlanish mumkin!" yoki "Yo'l ochiq!" ma'nosini ifodalash uchun foydalaniladi.

Stereotip – muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan, emotsional bo'yoqdor va favqulodda barqaror bo'lgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o'ziga xosligidir. Stereotiplar hech qachon alohida kishilarda paydo bo'lmaydi, ular har doim guruhlarda yuzaga keladi.

Stereotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixologvistiklarning ham tadqiqotlarida o'rganiladi. Ushbu fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatini o'z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. Shunga ko'ra, ijtimoiy stereotiplar (kasbiga, yoshiga ko'ra), muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. farqlanadi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy yoki milliy stereotiplar eng ko'p o'rganilgan bo'lib, ular biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Etnomadaniy stereotiplar milliy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatadi, muayyan millatning o'zini o'zi anglashi va mentalitetining tarkibiy qismi hisoblanadi, shuningdek, milliy xarakter bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Lingvokulturologiyani ko'proq etnomadaniy, ya'ni milliy stereotiplar qiziqtiradi. Masalan, yaponlar bilan dastlab muloqotga kirishgan yevropaliklar yaponlarning qayg'uli hodisalar, jumladan, yaqin qarindoshlarining kasalligi yoki o'limi haqida yuzlarida tabassum bilan gapirishlaridan hayratga tushishgan va hozirgacha hayratlanishadi. Bu kabi hodisalar berahm, shavqatsiz yapon stereotipining shakllanishiga asos bo'lgan. Biroq mazkur holatda tabassumni yevropa madaniyatining o'lchovlaridan emas, balki yapon madaniyatining o'lchovlaridan kelib chiqqan holda tushunish maqsadga muvofiqdir. Chunki qayd qilingan holat yaponlarning atrofdagilarni o'zining qayg'usi bilan bezovta qilmasligini timsollaydi.

Madaniyatlararo muloqotda o'zbeklar mehmondo'stligi, ruslar tavakkalchiligi, qozoqlar qaysarligi, turklar hissiyotlilik, xitoyliklar sertakallufigi, yaponlar xushmuomalaligi, italyanlar qiziqqonligi, estonlar sustkashligi, nemislar tartibga aniq rioya qilishi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

Qayd qilingan etnomadaniy stereotiplar orasida, ayniqsa, nemis stereotipi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Nemis madaniyatida tartib aniqlik, puxtalik, o'z vaqtida bo'lishlik, buyruqqa, qonunlarga hurmat, pog'onalik, maqsadga intilish, ratsionalizm sifatida tushuniladi. Nemis mentalitetining stereotiplari asosida protestantlik etikasining xususiyatlari yotadi. Unda har bir kishi o'zining xatti-harakatlari uchun Xudo oldida javob beradi. Shuning uchun ham nemislar uchun qonun muqaddas, barcha narsadan ustun hisoblanadi: "Die Gesetze ohne Ansehen der Person handhaben" (Mansabdan qat'iy nazar, qonun barcha uchun bir).

Bir ingliz jurnalisti tungi soat 2da baxtsiz hodisaning guvohi bo'lgan: bo'sh yo'lni kesib o'tayotgan piyodani birdaniga paydo bo'lgan mashina urib yuborgan. Jabrlangan piyodani kasalxonaga olib ketishgan. Jurnalist nemis politsiyachisidan endi nima bo'lishini so'raganda, politsiyachi: "Hech narsa bo'lmaydi, agarda yashab ketsa, 50 marka jarima to'laydi, chunki u yo'lni o'tish mumkin bo'lmagan joyda kesib o'tdi", - deb javob qaytargan.

Stereotip tasavvurlar asosida milliy xarakterlarni ochib berishga qaratilgan bir qancha latifalar ham yaratilgan. Masalan, "Bir kuni turli millat vakillarini kino ko'rishga yuborishibdi. Filmning mazmuni quyidagicha ekan: cho'g'dek yonayotgan cho'l va qizdirayotgan quyosh. Erkak va ayol zo'rg'a sudralib

ketishmoqda. Birdan erkak qayerdandir sersuv apelsin topadi va uni ayolga beradi. Tomoshabinlarga shunday savol berilibdi: U qaysi millat vakili?”

Fransuz-tomoshabin shunday javob beribdi: “Faqat fransuzgina ayolga shunday sermulozamat bo‘lishi mumkin!” Rus: “Yo‘q. Bu rus! Buni qarang, ahmoq. O‘zi yeyishi mumkin edi”. Yahudiy: Yo‘q, bu yahudiy. Kim ham cho‘ldan apelsin topa olardi?” Mazkur stereotiplar vositasida fransuzlarning sermulozamatligi, ruslarning beparvoligi va yahudiylarning uddaburonligi ko‘rsatilgan.

Kishilar etnomadaniy stereotiplarni namuna sifatida qabul qilishadi va “boshqalar kulmasligi” uchun ularga moslashishga harakat qilishadi. Shuning uchun ham stereotiplar kishilarga katta ta’sir ko‘rsatadi. Stereotiplarda aks etgan xususiyatlar kishilarda ham shakllana boshlaydi¹¹².

Etnomadaniy stereotiplarni o‘rgangan etnopsixologiya mutaxassislarining qayd qilishlaricha, iqtisodiy jihatdan yuksak darajada rivojlangan millatlarda aqllilik, ishbilarmonlik, uddaburonlik, iqtisodiy jihatdan qoloq bo‘lgan millatlarda esa mehr-muruvvat, samimiylilik, mehmondo‘stlik kabi fazilatlar mujassamlashgan bo‘ladi. S.G.Ter-Minasovaga (2000, 255-bet) ko‘ra, ingliz jamiyatida kasbiy mahorat, mehnatsevarlik, mas’uliyat va h.k., rus jamiyatida esa mehmondo‘stlik, kirishimlilik, haqqoniylik singari hislatlar qadrlanadi.

V.A.Maslovaning fikricha, “stereotiplar har doim milliy bo‘ladi, agar boshqa madaniyatlarda ayni stereotiplar uchra qolsa, unda ular haqiqiy emas. Yoki ular bir-biriga to‘la mos kelsa ham baribir qaysidir jihatlari bilan farq qiladi. Masalan, turli madaniyatlarda navbatga turish holatlari har xil bo‘ladi, shunga ko‘ra stereotip muomalasi ham farq qiladi. Rossiyada “Kim oxiri?” deb so‘raladi yoki shunchaki navbatga turiladi. Yevropa mamlakatlarining aksariyatida navbatga turish uchun maxsus apparatdan chipta (raqam yozilgan kichik kvitansiya) yirtib olinadi va shundan keyin darcha tepasidagi elektron raqamlar ta‘qib qilinadi”¹¹³. Amerika va Janubiy Koreyada ham bank, pochtaxona, kasalxona va x.k.dagi navbat maxsus apparatdan yirtib olingan chiptaga muvofiq ta‘qib etiladi. O‘zbek madaniyatida ham navbatga turish uchun “Kim oxiri?” deb so‘raladi. Ba‘zan juda katta navbat bo‘lgan holatlarda ro‘yxat qilinadi.

Stereotip yuzaga kelishining sabablari

Stereotip yuzaga kelishining sabablari turlichadir. Ulardan asosiylari quyidagicha:

1. Ongning himoyali reaksiyasi. Informatsiyalar hajminig doimiy ravishda o‘sib borishidan miyani haddan ziyod zo‘riqishi himoyalash. Axborotlarni stereotiplashtirish miya zo‘riqishini tabiiy shaklda himoyalashni yuzaga chiqaradi. Mazkur himoyasiz inson ongi doimiy mulohazalardan boshi berk ko‘chaga kirib qolishi mumkin. Stereotiplarning mavjudligi bu jarayonni yengillashtiradi. Kishilar sodir bo‘layotgan hodisalarga har doim ham e’tibor bermasdan, ya’ni har safar hissiyot, iztiplelarga berilmasdan ularni o‘zlarining tajribasidan ma’lum bo‘lgan mavzuiy guruhlarga kiritishadi. Doimo o‘zgarishda bo‘lgan dunyo insonni kelib tushayotgan axborotlarni qulayroq va ixchamroq modellarga tasniflashga majbur qiladi. Bunday modellar stereotiplar, deb nomlanadi. Stereotiplarni rad etish insondan butun diqqat-e’tiborini jalb etishni talab qilib, uning hayotini bitmas-tuganmas sinovlar va xatolarga to‘ldirgan bo‘lardi. Stereotiplar insonga o‘rab olgan dunyoni farqlay olishi, uni soddalashtirishi, tartibga solishida yordam beradi. Insonni har safar “Amerika ochish” yoki “radio ixtiro qilish”dan xalos qiladi. Demak, insonning o‘z hayotida stereotiplardan foydalanishi tabiiy hol sanaladi.

O‘z guruhining qadriyatlarini, qiziqishlarini, o‘bro‘yi va h.k.ni himoyalash. O‘zini muayyan madaniyatga aloqador qilish va boshqa xalqlar bilan qiyoslash har bir insonga uning o‘ziga xosligini, individualligini his qilishiga yordam beradi. Masalan, fransuzlar nazdida belgiyaliklar hazil-mutoyibadan yiroq, kaltafahm, shetsariyaliklar – xasis, ziqna, maydakash, italyanlar – yolog‘on-yashiqlarni qo‘shib gapiradigan, turklar – jismonan baquvvat, inglizlar xudbin xalqdir.

Inson stereotiplarni turli yo‘llar vositasida o‘zlashtiradi.

Birinchi, boshqa guruhlar haqida o‘ylash “odati” ma’lum ma’noda “ona suti orqali” o‘zlashtiriladi. Stereotiplarning aksariyati ota-onalar tomonidan farzandlarning ongiga singdirilgan obrazlar orqali o‘tadi va rivojlanadi. Stereotiplar 12 yoshdan 30 yoshgacha bo‘lgan davrda batamom shakllanib mustahkamlanadi va ularni bu yoshdan keyin o‘zgartish juda qiyin kechadi. Binobarin, bu nafaqat begona guruhlarga aloqador, balki boshqa guruhlar nazdidagi o‘z millatiga ham tegishli bo‘ladi. Masalan, o‘zbek xonadonida bolaga “o‘zbeklar mehmodo‘st, bag‘rikeng” yoki “lo‘lilar firibgar, tovlamachi” deyilsa, bola so‘zsiz mazkur stereotiplarni qabul qiladi.

Ikkinchi, stereotiplar cheklangan shaxsiy aloqalar vositasida ham yuzaga kelishi mumkin.

¹¹² Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 108.

¹¹³ Kўrsatilgan asar, 110-bet.

Masalan, sizni bozorda Tojikistondan kelgan savdogar aldasa, siz butun tojik xalqi haqida tovlamachi degan noto'g'ri xulosaga kelishingiz mumkin. Bunday holatda stereotip insonning cheklangan informatsiyasi natijasida paydo bo'ladi.

Uchinchidan, stereotiplarning vujudga kelishida ommaviy-axborot vositalarining alohida o'rni bo'ladi. Ommaviy-axborot vositalarining stereotiplarni shakllantirish imkoniyati cheklanmagan. Ko'pchilik uchun matbuot, radio va televideniya ishonchli manba sanaladi. Ommaviy-axborot vositalarining fikri ommaning fikriga aylanadi.

Umuman, har qanday shaxs muayyan madaniyatlar bilan bog'langan stereotiplar olamida yashaydi. Stereotip turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o'ziga xosligidir.

“Lakuna” termini ilk bor kanadalik tilshunoslar J.P. Vine va J. Darbelnelar tomonidan ilmiy muomalaga kiritilib, unga shunday ta'rif berilgan: “Bir tildagi so'z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o'rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelaniadi”¹¹⁴.

V.G. Gak lakunalarni “tilning leksik tizimidagi bo'shliqlar, bor bo'lishi kerakdek ko'ringan so'zlarning mavjud emasligi”¹¹⁵, deb tushuntiradi. Tadqiqotchi lakunalarni mazkur jamiyatda tushunchalarning mavjudligi, biroq ularni ifodalovchi so'zlarning yo'qligi, bunday tushunchalar uchun boshqa tilda alohida leksik ifodalarning mavjud bo'lishi deb hisoblaydi. Lakunalarga misol tariqasida fransuz tilida rus tiliga qiyosan *sutka* va *kipyatok* so'zlarining mavjud emasligini keltiradi.

Lakunalar (J.P. Vine va J. Darbelne, V.L. Muravev), oraliq, lakuna (K. Xeyl), zid so'zlar, oraliqlar, lakunalar yoki til xaritasidagi oq dog'lar (Y.S. Stepanov), tarjima qilib bo'lmaydigan so'zlar (V.G. Chernov), muqobilsiz, nol so'z (I.A. Sternin), muqobilsiz yoki fonli leksika (L.S. Barxudarov, Y.M. Vereshagin, V.G. Kostomarov), tasodifiy lakunalar, tarjimasiz leksika (L.S. Barxudarov) va h.k. qo'llanilganini ko'rish mumkin.

S.Vlaxov va S.Florinlar lakuna hodisasini ifoda vositalarining alohida kategoriyasi bo'lgan realiyalar, ya'ni “biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona bo'lgan, boshqa tilda aniq muqobili bo'lmagan so'z va so'z birikmalari”¹¹⁶ sifatida talqin qilishgan. O.A. Ogursovaning fikricha, mazkur leksemalar qiyoslanayotgan tillarda o'xshashi bo'lmagan so'zlardir. Olima *lakuna* terminini qo'llashni ma'qul ko'radi va uni so'z birikmasi emas, konnotatsiyadan holi bo'lgan qisqa so'z ekanligini; tasvirlanayotgan hodisani farqlilik darajasi xususida so'z yuritish mumkin bo'lgani uchun unga nisbatan muqobilsiz terminini qo'llashning o'rinsiz ekanligini qayd qiladi. “Lakuna qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud bo'lgan va boshqasida uchramaydigan grammatik kategoriya, so'zlar va so'z birikmalaridir”¹¹⁷.

Aksariyat tadqiqotchilarning tillar va madaniyatlardagi farqliliklarni tahlil qilishda “lakuna” (lot. lacuna – bo'shliq, chuqurlik, cho'nqir joy; frans. lacune – bo'shliq, bo'sh joy) terminini qo'llashlari bejiz emas. A.M.Proxorovning tahriri ostidagi “Sovetskiy ensiklopedicheskiy slovar” (M., 1981)da tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi lakunalar “matnda bo'sh qolgan, tushib qolgan joy” deb izohlangan. Bunga o'xshash izohni “Slovar inostrannix slov” (M., 1984)da ham uchratish mumkin.

Muayyan xalqning madaniyatida boshqa madaniyat vakillari tomonidan qabul qilinmaydigan stereotip xarakterdagi bir qator o'ziga xos unsurlar mavjud bo'lib, ular Y. A. Sorokin va I.Y.Markovinalar tomonidan lakunalar deb nomlanadi. Retsipiyent har doim ham o'zga madaniyat matnini to'liq tushuna olmaydi. Matndagi ayrim birliklar unga g'alati tuyuladi va ular maxsus izoh talab qiladi. Bunday birliklar matn yaratilgan madaniyatning o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari, lakunalarni yuzaga chiqaradi.

Lakunalar madaniyatlararo muloqotda tillar va madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib beruvchi muhim omil hisoblanadi. Lakunalar, asosan, tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida “yurist, advokat” ma'nosini anglatgan *lawyer* so'zidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* “vakil”, *barrister* “oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan advokat”, *solicitor* “mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega”, *counsel* “yuristkonsult”, *counsellor* “maslahatchi”, *advocate* “oliy darajadagi advokat” (Velikobritaniya, 1978) kabi so'zlar ham qo'llaniladi. Mazkur ifodalarga o'zbek va rus tillaridagi faqat *advokat* so'ziga muqobil bo'la oladi.

O'zbek tilida onaning onasiga ham otaning onasiga ham *buvi*, onaning otasiga ham, otaning otasiga ham buva deyilsa, turk tilida *anneanne*, *babaanne*, koreys tilida otaning onasiga *halmoni*, otaning otasiga

¹¹⁴ Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du fraicais et de l'anglais. –Paris, 1958. –P. 10.

¹¹⁵ Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. –Л.: Просвещение. Ленингр. от-е, 1977. –С. 261.

¹¹⁶ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. –М.: Высш. шк., 1986. –С. 55.

¹¹⁷ Огурцова О.А. К проблеме лакунарности //Функциональные особенности лингвистических единиц: Сб. трудов Кубанского ун-та. Вып.3. Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та., 1979. –С. 79.

haraboji, onaning onasiga *vihalmoni*, onaning otasiga *viharaboji* deyiladi. Yoki koreys tilida *obba* “aka” ayollarning, *hyõn* “aka” erkaklarning, *onni* “opa” ayollarning, *nuna* “opa” erkaklarning nutqida ishlatiladi”¹¹⁸.

Ko‘rinadiki, o‘zbek tilida onaning onasi// otaning onasi, onaning otasi//otaning otasi kabi tushunchalar mavjud bo‘lsa-da, ularni ifodalash uchun faqat ikki so‘z: *buvi* va *buvadan* foydalaniladi. Turk va koreys tillarida esa bu tushunchalarning har biri alohida so‘zlar (*anneanne*, *babaanne*, *halmoni*, *vihalmoni*, *haraboji*, *viharaboji*) vositasida ifodalangan.

Demak, mazkur so‘zlar o‘zbek tilida lakunalarni yuzaga chiqaradi.

Lakunalarining turlari

Madaniyatlararo verbal va noverbal kommunikatsiya jarayonida “muloqotning uzilishi”, “muloqotning muvaffaqiyatsizlikka uchrashi”, “noqulay aloqa”, “lisoniy to‘qnashuv”, “madaniy shok” va h.k. ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy-madaniy lakunalarni quyidagicha tasniflash mumkin¹¹⁹:

1. Turli lingvomadaniyat jamoalari vakillarining milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradigan subyektiv lakunalar. *Subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalar* madaniyatlararo muloqot jarayonida ishtirokchilarning milliy-psixologik qarashlari bir-biriga mos kelmaganda yuzaga keladi. Masalan, nemislar o‘ta tartiblilik bilan boshqa xalqlardan ajralib tursa, koreyslar aksariyat hollarda kech qolishi bilan boshqa xalqlardan farqlanadi. Koreys muloqotida salomdan keyin kattalarga *shiksa hashossoyo?* (ovqat yedingizmi?) yoki kichiklarga *bab mokossoyo* (ovqat yedingmi?), deb so‘rash odat (bu odat Koreyadagi urush yillaridagi og‘ir ocharchilik paytida hol-ahvol so‘rash oqibatida shakllangan) bo‘lsa, o‘zbek muloqoti uchun bu holat notabiiy sanaladi. Yapon jamiyati muloqot shakllaridagi “o‘ziniki-begona” qarama-qarshiligi ham subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalarni aks ettiradi. Yaponiyada “o‘zinikilar” bilan dialektlar vositasida muloqotga kirishilsa, “begonalar” bilan, xususan, chet elliklar bilan adabiy tilda muloqot qilinadi¹²⁰.

2. Turli faoliyatlarning o‘zaro aloqasida milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiradigan *faoliyat-kommunikativ lakunalar*. Mazkur guruhga muayyan madaniyatga xos bo‘lgan xatti-harakat va imo-ishoralar, urf-odatlar, an‘analar bilan bog‘liq maishiy yoki kundalik muomala, shuningdek, muomala madaniyati kiradi. Masalan, “*Bu kitob sizniki emasmi?*” yoki “*Ertaga band emasmi?*” savoliga deyarli barcha madaniyatlarda “*Yo‘q, meniki emas*”, “*Yo‘q, band emasman*”, deb inkor ma‘nosida *bosh chayqab* javob beriladi. Koreyslar (yaponlar ham) “*Ne, ne cheki animnida*” (“Ha, mening kitobim emas”) va “*Ne, babiji ansimnida*” (“Ha, band emasman”), deb tasdiq ma‘nosida *bosh irg‘ab* javob beradi. Chunki koreys muloqotida asosiy e‘tibor suhbatdoshga qaratilgan bo‘lib, uni hurmatlash birinchi o‘rinda turadi. Yoki aksariyat xalqlarning so‘zsiz muloqotida *bosh barmoqni ko‘tarish* holati “juda yaxshi”, “juda zo‘r” ma‘nolarni ifodalasa, koreys muloqotida “boshliq”, “erkak” va “muhr” ma‘nolarini anglatadi. O‘zbeklar yoki ayrim xalqlarda *qo‘lini oldinga uzatib, ko‘rsatkich barmoq* bilan “bu yerga kel”, deb ishora qilinsa, koreys yoki yaponlarda bu ishora itlarni chaqirish uchun qo‘llaniladi¹²¹. Bunday lakunalarning voqelanishi nafaqat u yoki bu muloqotning noto‘g‘ri tushunilishiga, balki madaniyatlararo to‘qnashuvlarni ham yuzaga chiqarishi mumkin.

Ba‘zan turli xalqlar madaniyatida ranglar ifodalagan ramziy ma‘nolar ham o‘ziga xos lakunalarning shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, rus lingvomadaniyatida yoshlik “*zelyoniy yunes*”, “*zelen vinograd*” yashil rangning konnotatsiyalari vositasida ifodalansa, Xitoy an‘analarida mazkur ma‘no uchun oq rang konnotatsiyasidan foydalaniladi: *bai mian shu shen* – “tajribasiz yoshlar, ilmga yangi kirib kelgan”¹²².

3. Matnlarning xususiyatlari (matnning mazmuni, matnni yaratish va uni tushunish, muayyan retsipiyentga yo‘nalish, muallif poetikasi va h.k.)dan kelib chiqadigan *matniy lakunalar*. Masalan, retsipiyent ona tilida bo‘lmagan matnni o‘qish jarayonida unga “begona” bo‘lgan madaniyat bilan to‘qnashadi va uni o‘zining milliy madaniyati doirasida qabul qilishga harakat qiladi. Natijada retsipiyent

¹¹⁸ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. – Б. 152-156.

¹¹⁹ Larry A. Samovar, Richard E Porter. Inter cultural communication: A Reader. P.213.

¹²⁰ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 152-156.

¹²¹ Usmanova Sh. O‘zbekcha va koreyscha so‘zsiz muloqotning milliy-madaniy xususiyatlari // International Journal of Central Asian Studies. Vol.9. –Seoul, 2004. –Б. 51.

¹²² Вань Ланьсясюань. Национально-культурные особенности картин мира русского и китайского языков (на материале коннотаций – цветообозначений) <http://jurnal.org/articles/2010/fill28.html>

“begona” madaniyatning o‘ziga xos xususiyatini noto‘g‘ri talqin qiladi. Bunday holatlarda lakunalar matnni tushunmaslikdan yuzaga keladi. Shuningdek, muallif va kitobxon orasidagi zamonda (zamonaviy kitobxon klassik asarlarni tushunmasligi mumkin) ham farq bo‘lishi mumkin.

4. Madaniy makondagi lakunalar u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining madaniy makon va ichki ko‘rinishni baholashdagi nomutanosibligini ifodalaydi. Muloqot jarayoni keng ma’nodan olinganda *madaniy makondagi lakunalar*, tor kommunikativ akt miqyosida olinganda *ichki ko‘rinish lakunalari* deb yuritiladi. Madaniy makon deganda har qanday madaniyat tashuvchisini o‘rab olgan muhitning cheksizligi tushuniladi. Madaniy makonning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining atrof-muhitga qanday ahamiyat berishi;
- mazkur jamoa vakillarining turmush tarzi, hayoti;
- mazkur jamoa vakillarining bilimlar zaxirasi, madaniy fondi.

Madaniy makon va uni tarkib toptiruvchi atrof-muhit, turmush tarzi, bilimlar zaxirasi, madaniy fond kabi unsurlar boshqa madaniyat jamoasining vakili uchun lakuna hosil qiluvchilar sanaladi.

Madaniy lakunalarning o‘ziga xos turlaridan biri *etnografik lakunalar*dir. Ular ma’lum bir madaniyatga oid bo‘lib, boshqa mahalliy madaniyatda mavjud bo‘lmaydi. Etnografik lakunalar ko‘pincha maishiy hayot predmetlarini tavsiflash uchun xizmat qiladi. Boshqa madaniyat retsiyenti ular haqida tasavvurga ega bo‘lmaydi, bunday tushunchalarning asosiy ma’nosi anglay olmaydi. Masalan, koreys turmushidagi “o‘ndol” tushunchasi koreys uylaridagi pol ostidagi isitish tizimini anglatadi. Yoki o‘zbek maishiy hayotidagi “*tancha*” tushunchasi isinish jihozini bildiradi. Tabiiyki, boshqa madaniyat retsiyentlari mazkur predmetlar haqida tasavvur hosil qilishga, bu tushunchalarning ma’nolari anglashga qiynaladi. Ko‘rinadiki, etnografik lakunalar maishiy hayot predmetlariga xos bo‘lib, ular tasviriy va tavsifiy izohlarni talab qiladi¹²³.

V. Muravev etnografik lakunalarning paydo bo‘lishini qiyoslanayotgan madaniyatlardan birining sohibida boshqa madaniyat vakilida bo‘lgan turli ijtimoiy-madaniy omillar natijasida yuzaga kelgan lingvo-etnografik assotsiatsiyaning yo‘qligi bilan bog‘laydi¹²⁴.

Lakunalarni bartaraf qilish yo‘llari¹²⁵

Madaniyatlar aralashgan bugungi kunda turli tillar, xalqlar, ularning madaniyatlariga qiziqish, ularni tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ikkita milliy madaniyat hech qachon bir-biriga to‘liq mos tushmaydi. Retsiyentning boshqa madaniyatdagi matnni o‘z madaniyati doirasida qabul qilishi o‘sha madaniyatni tushunmaslikka, ayrim hollarda madaniyatlararo to‘qnashuvlarga sabab bo‘ladi. Lisoniy to‘siqlar mavjud bo‘lmagan holatlarda ham aynan madaniyatlardagi farqlar madaniyatlararo muloqotga xalaqit qilishi mumkin.

U yoki bu lingvomadaniyat jamoasining milliy xususiyatlarini ifodalovchi lakunalar chet tillarni o‘rgatishda o‘ziga xos to‘siq sanaladi. Biroq madaniyatlararo muloqot tajribasi mazkur madaniyatlarining milliy o‘ziga xos farqlaridagi qiyinchiliklarni bartaraf qilishda turli usullarning mavjudligini ko‘rsatadi. Binobarin, G. A. Antipov, O. A. Donskix, I. Y. Markovina va Y. A. Sorokinlar ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning ikki: *to‘ldirish* va *kompensatsiyalash* usullariga ajratishadi¹²⁶.

Lakunalarni *to‘ldirish* retsiyent uchun boshqa madaniyatga tegishli bo‘lgan ayrim tushunchaning ma’nosini ochib berish jarayonidir. Lakunalarni to‘ldirishning eng ko‘p tarqalgan turi matn tarjimasida milliy-madaniy xususiyatga ega bo‘lgan unurni saqlab qolishdir. Masalan, *In der Gaststätte bestellte er Hackepeter. U restoranda ziravorlangan xom go’shtdan tayyorlanadigan xakepeter olib kelishni buyurdi*¹²⁷.

Ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning yana bir usuli *kompensatsiyalash* bo‘lib, uning asosiy vazifasi milliy o‘ziga xos to‘siqni olib tashlashdir. Matndagi lakunalarni kompensatsiyalashning eng sodda turi boshqa madaniyatga oid bo‘lgan parchani retsiyent tilida berishda muallif tomonidan realiyalardan foydalanishdir. Masalan, “*U nego (dereva) gustaya raskidistaya krona, prodolgovatie listya, kak u nashey cheremuxi, tolko v neskolko raz krupnee*”¹²⁸.

Bunda havola va iqtiboslar keltirish kompensatsiyalash usulining asosiy unsuri bo‘lib xizmat qiladi.

¹²³ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. –Б. 154.

¹²⁴ Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). –Владимир, 1975. –С.38.

¹²⁵ Larry A. Samovar, Richard E Porter. Inter cultural communication: A Reader. P.376.

¹²⁶ Антипов Г. А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989.

¹²⁷ Папикян А. В. Социокультурные лакуны: типология, причины появления способы заполнения при изучении иностранных языков. – С. 481. Электрон вариант.

¹²⁸ Пиляцкий Б. Восточная и Южная Азия. М., 1981. - С.175.

Shunday qilib, lakunalar bir tomondan milliy madaniyatning o'ziga xos belgisi, mentalitet xususiyatlari darajasining ko'rsatkichi bo'lsa, ikkinchi tomondan madaniyatlarning o'zaro ta'sir sharoitida o'zga ko'rinishga kira oladigan birliklar hisoblanadi. Lakunalarni tadqiq qilish lakunologiya fanini shakllantirishga, uning tushunchaviy-terminologik apparatini va tadqiqot metodlarini ishlab chiqishga, tillar va madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib berishga, madaniyatlarning muloqotda to'siqlarni yengishga, chet tillarni o'rgatishda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Tilning frazeologik fondi xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbai sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miqlari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlar, ma'naviyati, axloq va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi.

Mashhur rus tilshunosi B.A. Larinning ta'kidlashicha, "Frazeologizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va o'z davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi".

Frazeologizmlarning semantikasida xalq madaniyati rivojining uzoq jarayoni aks etadi. Har bir tilning frazeologizmlarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea-hodisalar, axloqiy va ma'naviy-madaniy me'yorlar, diniy tasavvurlar, milliy an'ana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxetiplar o'z aksini topgan bo'lib, ular avlodlardan avlodga uzatiladi.

F. I. Buslayevga ko'ra, frazeologizmlar o'ziga xos kichik dunyo bo'lib, ular ajdodlar tomonidan avlodlarga meros qilib qoldirilgan axloqiy qoidalar va haqqoniy fikrlarni o'z ichiga olgan qisqa, hikmatli ifodalardir. Ular millatning o'ziga xos ruhini betakror obrazlar vositasida ifodalaydigan har qanday milliy tilning jonidir¹²⁹.

V.A. Maslova frazeologizmlar tahlil qilib, ular haqida quyidagi gipotezani ilgari suradi:

1. Frazeologizmlarning aksariyatida aniqlanishi lozim bo'lgan milliy madaniyatning "izi" mavjud.
2. Frazeologik birliklarning ichki shaklida obyektiv olamning u yoki bu hodisalarini obrazli tasavvuri bo'lgan madaniy informatsiya saqlanadi va u frazeologizmga madaniy-milliy bo'yoq beradi.
3. Madaniy-milliy o'ziga xoslikni aniqlashda madaniy-milliy konnotatsiyani ochish juda muhimdir¹³⁰.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar alohida rol o'ynaydi. Aniqrog'i, frazeologiya olam lisoniy manzarasining bo'lagidir. Frazeologik birliklar "xalq hayotining ko'zgusi"dir. Frazeologik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an'analari bilan chambarchas bog'liqdir. Frazeologik birliklarning semantikasi inson va uning faoliyatini tavsiflashga qaratiladi¹³¹.

Frazeologik birliklar har doim subyektga qaratilgan bo'ladi, ya'ni ular olamni tasvirlash uchunгина emas, balki uni talqin qilish, baholash va unga subyektiv munosabat bildirish uchun yuzaga keladi. Frazeologizm va metaforalar aynan mana shu jihati bilan boshqa atov birliklaridan ajralib turadi.

Har bir xalq vakili o'z fikrini obrazli yoki his-hayajonli tarzda ifoda etish maqsadida barqaror so'z birliklari yaratishda o'ziga yaqin yoki tanish narsa va hodisalar nomlaridan foydalanishga harakat qiladi. Masalan, "boshdan-oyoq", "to'la-to'kis", "butunlay", "tamomila" tushunchalarining obrazli ifodasi uchun yunon tilida *Ot alfi do omegi* iborasi ishlatiladi. Mazkur iboraning ta'sirida turk tilida *A'dan Z'ye kadar* rus tilida *Ot A do Ya* iboralari paydo bo'lgan. Yoki yunon tilida "ibtido va intiho", "hayotning boshi va oxiri" ma'nosida "Alfa va Omega" iborasi qo'llaniladi. Ayni iboralarning obrazlilik mazkur tillardagi birinchi va oxirgi harflarning majoziy qo'llanilishi – bir-biriga qarshi qo'yilishi asosida vujudga kelgan.

Lingvokulturologiya fanining asoschilaridan biri, Moskva frazeologik maktabining rahbari V.N.Teliyaning yozishicha, tilning frazeologik tarkibi "lingvomadaniy jamoa milliy o'zligini ko'radigan ko'zgidir". Aynan frazeologizmlar til egasining dunyoni, hodisalarni o'ziga xos ko'rishini namoyon etadi¹³². Masalan, o'zbek xalqining turmush tarzi (*bozor bahosi* "hamma qatori, hech yon bosmay", *xirmon ko'tarmoq* "ekin-tikinni yig'ib, hosil me'yorini hisob-kitob qilmoq"), milliy kiyim-kechaklari (*to'n kigizmoq* "qo'shib-chatib, pardozlab gapirmoq", *kavushini to'g'rilab qo'ymoq* "haydab yubormoq"), yeguliklari (*xamir uchidan patir* "katta ko'p narsadan boshlang'ich va kichik bir qism") va h.k.

Frazeologizmlarning milliy-madaniy semantikasi

Frazeologizmlarning muayyan guruhi xalqlarning urf-odatlar, an'analari va irimlari ta'sirida

¹²⁹ Буслаев Ф. И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные. –М., 1954. –С. 37.

¹³⁰ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 82.

¹³¹ Фраzeологический словарь русского литературного языка / Под ред. А. И.Федорова. –М., 1996; Образные средства русского языка / Под ред. В.Н.Телия. –М., 1995.

¹³² Кўрсатилган бет.

shakllanadi. Masalan, “qiz bolani go‘dakligidayoq bo‘lajak qaylig‘i deb belgilab qo‘ymoq” ma’nosida o‘zbek tilida *qulog‘ini tishlamoq*, turk tilida *beşik kertme nişanlı*, “ko‘zikmasin” ma’nosida o‘zbek tilida *ko‘z tegmasin*, turk tilida *nazar değmesin*, “kelin qilib olishga shartlashib kelmoq” ma’nosida o‘zbek tilida *boshini bog‘lamoq*, turk tilida *başı bağlı olmak*, “aytgan fikring aslo haqiqatga aylanmasin” ma’nosida o‘zbek tilida *nafasingni yel uchirsin*, turk tilida *ağzundan yel alsın* kabi iboralar shular jumlasidandir. Yoki ruslarda yoshlarning nikohdan keyingi baxtiyor damlari *medoviy mesyats* iborasi vositasida ifodalanadi. O‘zbeklar bunga «chilla» deyilar. O‘zbek tilidagi *chillasi chiqdi* iborasi “tuqqaniga qirq kun bo‘ldi” ma’nosida qo‘llaniladi.

Frazeologik birliklar xalq og‘zaki ijodiyoti, turli-tuman afsonalar asosida paydo bo‘lib, ular tarkibida mashhur tarixiy hamda diniy-mifologik shaxslar nomlari uchrashi mumkin. Masalan, *Xo‘ja ko‘rsinga* “shunchaki nomigagina”, *Musoning alamini Isodan olmoq* “aybdor chyetda qolib, aybsiz kishiga qarshi ish tutmoq”, *Xizrni yo‘qlasam bo‘lar ekan* “kimnidir ko‘rish istagi qo‘qisdan ro‘yobga chiqqanda aytiladigan ibora”. Turk tilida: *Bir Kōrōglü bir Ayyavaz* “bola-chaqasi yo‘q er-xotin”, *Derdini Marko Paşa‘ya anlat* “dardini eshitadigan hech kim yo‘q”.

Turli geografik nomlar ham frazeologik birliklar komponentlari vazifasini bajarishi mumkin. Masalan, o‘zbekcha frazeologik birliklar tarkibida O‘zbekiston hududida joylashgan shahar, qishloq, daryo va sahrolar nomlari uchraydi... Frazeologik birliklar tarkibida qo‘llanilgan toponimlar o‘zlari jonlantiradigan sifat va belgilar, chunonchi, uzoqlik, saxiylik, taqvodorlik kabi alomatlar timsollari sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, *beva xotinga Buxorodan it xuradi, onasini Uchqo‘rg‘ondan ko‘rsatmoq* frazeologik birliklari tarkibidagi “Buxoro”, “Uchqo‘rg‘on”, *do Moskvi ne pereveshaesh, krichat vo vsyu Ivanovskuyu* frazeologizmlari tarkibidagi “Moskva”, “Ivanovskaya” O‘zbekiston va Rossiya hududlarida joylashgan geografik nomlar bo‘lsa, *yazik do Kiyev dovedet, tuxumi Bag‘doddan kelibdimi?*, *Do in Rome as the Romans do* nomlaridir¹³³ yoki “umid qilgan, kutgan narsaning tyeskarisi bo‘lib chiqdi” ma’nosidagi *Göründü Sivas‘ın bağları*, “bu ish hozircha bo‘lgani bilan keyinchalik orqasidan g‘avg‘o chiqadi” ma’nosidagi *Karaman‘ın koyunu, sonra çıkar oyunu* tarkibida foydalanilgan “Kiyev”, “Bag‘dod”, “Rome (Rim)”, “Sivas”, “Karaman” shaharlari rus, o‘zbek, ingliz va turk xalqlari uzoq asrlar davomida munosabatmuloqotda bo‘lib kelgan shahar nomlaridir.

Har bir xalqning o‘ziga xos kiyim-kechak nomlari va realiyalari ham milliy frazeologizmlarni hosil qilishda asos vazifasini o‘taydi. Masalan, *to‘nini teskari kiyib olmoq* “o‘chakishgan holda qasarlik qilmoq”, *do‘ppini osmonga otmoq* “juda xursand bo‘lmoq”, *do‘ppi tor keldi* “iloj-imkonsiz og‘ir ahvolga tushmoq”, *bir-ikki yaktakni ortiqroq yirtgan* “yoshi kattaroq, turmush tajribasi ko‘proq” *chorig‘ini sudramoq* “zo‘rg‘a-zo‘rg‘a, amal-taqal qilib yashamoq”, *paytavasiga qurt tushdi* “xotirjamligi buzilib, bir yerda tinch tura olmaslik”, *ko‘rpassiga qarab oyoq uzatmoq* “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”, *chovlisini solmoq* “aralashmoq”, turk tilida *Ali‘nin külâhını Veli‘ye Veli‘nin külâhını Ali‘ye giydirmek* “puli bo‘lmagani holda, birovdan olgan pulni boshqasiga, boshqasidan olganini yana boshqa birovga berib kun ko‘rmoq”, *Bir don bir gömlek* “yarim yalang‘och holda” iboralar shular jumlasidandir.

Iste‘mol qilinadigan taom nomlari mavjud bo‘lgan frazeologik birliklar ham ko‘p hollarda milliy xususiyatga ega bo‘ladi. Agar gap iste‘mol qilinadigan taom turlari haqida ketadigan bo‘lsa, birinchi navbatda, bunday taomlar tayyorlanadigan mahsulotning halol yoki haromligi muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, bunday birliklarning obrazlilik joriy etilgan taqiq asosida yaratiladi. Taqiqlangan mahsulot nomi esa ifodaning milliy xususiyatini tashkil etadi. Masalan, baqa go‘shni fransuzlarning eng lazzatli taomi hisoblansa, xitoyliklarda bunday fazilat ilon go‘shni zimmasiga tushadi. Qadimda ruslar ot go‘shini yemagan bo‘lsalar, haqiqiy musulmon cho‘chqa go‘shini iste‘mol qilmaydi. Mol go‘shni dunyoning deyarli barcha xalqlari uchun iste‘molbop bo‘lgani holda, uni hindlar yemaydilar, chunki sigir ularning tasavvurida muqaddas sanaladi. Shuning uchun ham L. N. Tolstoyning “Urush va tinchlik” romanida Kutuzov knyaz Andreyga: «I fransuzi... ver moemu slovu, budut u menya *loshadinoe myaso yest!* — VM, III, 171 // Menga ishon, fransuzlarga ham ot go‘shni yegizamiz! - UT, III, 200 degan ekan, uning nutqidagi “Est loshadinoe myaso” birligi “jazolanmoq” ma’nosini anglatadiki, mazkur tushuncha so‘zma-so‘z o‘g‘irish natijasida tarjimada o‘z aksini topmagan. O‘zbekcha matnda qo‘rqitish ma’no belgisi yo‘qolgan, chunki ot go‘shining iste‘mol qilinishiga turk xalqlarida hech qanday taqiq joriy qilinmagan¹³⁴.

Ayrim frazeologizmlar tarkibida keladigan musiqaviy asbob nomlari ham iboralarga milliy ruh bag‘ishlaydi. Masalan, o‘zbek tilida “ro‘yobga chiqishi aniq bo‘lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtidan oldin gapirmoq” ma’nosida *to‘ydan ilgari nog‘ora qoqmoq* frazemasi qo‘llaniladi. Yoki rus tilida

¹³³ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 239.

¹³⁴ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 243.

“birovning ko‘rsatmasi bilan biror ish qilmoq” ma’nosining obrazli ifodasi uchun *plyosat pod chyu-libo dudku* frazeologizmidan foydalaniladi. Uni o‘zbek tilida *birovning nog‘orasiga o‘ynamoq* shaklida berish mumkin.

Frazeologizmlarning shakllanishida biron bir mahalliy hunarmandchilik yoki sanoatning ham muayyan ta’siri kuzatiladi. Jumladan, Rossiyadagi Tula shahri o‘zining samovarlari, ingliz shahri Nyukastl esa ko‘mir sanoati bilan mashhurdir. Bu kabi xususiyatlar *yezdit v Tulu so svoim samovarom* yoki *to carry coals to Newcastle* singari frazeologik birliklarni yuzaga chiqargan.

Biron tilning o‘zigagina xos bo‘lgan hisob so‘zlari qolipining frazeologizmlarga ko‘chganini ko‘rish mumkin. Masalan, “juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan” ma’nosidagi *bir tutam* (*Bir tutam* qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas uzoq ko‘rindi), “qittak, ozgina” ma’nosidagi *bir chimdim* (Hazil-huzul, *bir chimdim* suhbatdan so‘ng Mirhaydar va O‘ktam paxta dalasiga yo‘l oldilar), “jindak, qittak, juda oz” ma’nosidagi *bir shingil* (Qani, shunaqa bemaza hazildan *bir shingil* ashula yaxshi), “juda yosh, deyarli go‘dak” ma’nosidagi *bir qarich* (*Bir qarichligimdan* yetim qolib, amakining xizmatida o‘tib kyetganman). Turk tilida ham quyidagi frazeologizmlarni kuzatish mumkin: Suat daha çok genç ve akli bir kariş havadadır (o‘ylamasdan xayoliga kelganini qiladigan); Fakat kral hazretleri bütün gece Feşafeş’i kovalamaktan dili bir kariş dışarda soluyup duruyor (chopishdan, yurishdan yoki chanqash tufayli juda charchamoq); Zaten canım burnumda bir de kapıyı böyle beş kariş suratla açarsan... (xafa, qovog‘i solingan).

Xullas, frazeologizmlar dunyo, obyektiv borliq va jamiyat haqida madaniy informatsiya tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Shuning uchun ham frazeologik birliklar o‘zida xalq mentaliteti va madaniyatini saqlovchi “hikmatlar xazinasi” bo‘lib, ular avloddan avlodga meros qilib qoldiriladi.

O‘zbek tilining frazeologik boyligi haligacha to‘liq to‘planmagan. Frazeologizmlar lingvomadaniy jihatdan o‘rganilmagan. Shuning uchun frazeologik birliklarni yig‘ish, tasniflash, lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq etish, ularni o‘zga madaniyat iboralari bilan qiyosiy o‘rganish bugungi o‘zbek tilshunosligining kechiktirib bo‘lmaydigan dolzarb masalalaridan biridir.

O‘z-o‘zini nazorat qilish uchun savollar

1. Tilning frazeologik fondi qanday ma’lumotlar manbayi sanaladi?
2. Rus tilshunosi B. A. Larinning fikricha, frazeologizmlar nimani bilvosita aks ettiradi?
3. Milliy realiyalarni ifodalovchi frazeologizmlarga misollar keltiring.
4. “Lakuna” termini ilk bor kim tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi?
5. Lakunalar qanday aniqlanadi?
6. V.A.Maslovaning fikricha, stereotiplar qanday bo‘ladi?
7. Lingvomadaniyatlarining o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettirgan o‘xshatishlarga misollar keltiring.
8. Insonning nutqiy faoliyati tug‘mami yoki keyin shakllanganmi?
9. I.Gerder inson faoliyatidagi qaysi hodisalarni asosiy, deb hisoblagan?
10. E.Sepirga ko‘ra, til oldin paydo bo‘lganmi yoki madaniyat?
11. E.Sepir va B.Uorfning gipotezasida qaysi asosiy masalalar ajratiladi?
12. O‘zbek tilshunosligida til va madaniyat tushunchalari qanday izohlanadi?
13. M. Xaydeggerning fikricha, olam manzarasi nimani ifodalaydi?

IV. KEYSLAR BANKI

Keys muammolari:

1. Kommikatsiya va muloqot ushunchalari o'rtasidagi farq nimada ko'rinadi??
2. O'rganilayotgan sharq tilida milliylik qaysi til vasitalarida va qanday namoyon bo'ladi?
3. O'rganilayotgan sharq tilidagi milliy ramzlarga ishora qiluvchi iboralarga misollar keltiring va tahlil qiling.
4. O'rganilayotgan sharq tilidagi milliy ramzlarga ishora qiluvchi maqollarga misollar keltiring va tahlil qiling.
5. O'rganilayotgan sharq tilidagi milliy ramzlarga ishora qiluvchi maqollarga matallar keltiring va tahlil qiling.
6. Olamning konseptual manzarasida qanday munosabatlar bo'ladi?
7. Olamning lisoniy manzarasi nimalar vositasida yaratiladi?
8. Til va madaniyatning farqini E. Sepir qanday izohlagan?
9. E. Sepirning fikricha, madaniyat nima?
10. Til va madaniyatning o'zaro munosabatini tavsiflang?
11. Lingvomadaniyatlarda o'xshatishlar qanday o'rin tutadi?
12. Qanday hodisalar ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi?
13. Subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalar qanday yuzaga keladi?
14. Turli lingvomadaniyatlarda "ot" ramzi qanday ma'nolarni ifodalaydi?
15. Dunyo madaniyatida "hayot daraxti" qanday tasavvur qilinadi?
16. Eng murakkab va universal hayvon timsoliga misol keltiring.
17. O'rganilayotgan sharq tili stereotipini tavsiflang.
18. Stereotiplar yuzaga kelishining sabablarini ko'rsating.
19. Frazelogizmlarda nimalar haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi?
20. Urf-odatlar, an'analar va irimlar ta'sirida shakllangan frazeologizmlarga misollar keltiring.
21. Tarkibida diniy-mifologik shaxs nomlari uchragan frazeologizmlarga misollar keltiring.
22. Nima uchun inson tili "ramzlar tili" deyiladi?
23. "Olamning manzarasi" tushunchasi nima asosida yaratiladi?

Keyslarni yechishda va taqdimotda quyidagi usullarni tatbiq etish maqsadga muvofiq:

1-variant

Keys bilan ishlashga 1 ta o'quv mashg'uloti ajratilgan. Keys o'lchami unchalik katta emas .

1. Keys bilan yakka tartibda tanishish.
2. Keys bilan jamoa bo'lib ishlash:
 - 2.1. Aqliy hujum: - muammoli vaziyatni hal etish g'oyalari generatsiyasi.
 - 2.2. Jamoaning bahosi va ustuvor g'oyalarning tanlanishi.
3. O'qituvchi rezyumesi.
4. Tinglovchilarning o'quv yutuqlarini baholash

2-variant

Keys bilan ishlashga 1 ta o'quv mashg'uloti ajratilgan. Keys o'lchami unchalik katta emas.

1. Keys bilan yakka tartibda ishlash.
2. Jamoaning muammoli vaziyatni tahlil qilish va hal etish, bunday amaliy vaziyatdagi faoliyat bo'yicha tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan munozarasi.
3. O'qituvchi rezyumesi.
4. Tinglovchilarning o'quv yutuqlarini baholash

3-variant

Keys bilan ishlashga 1 ta o'quv mashg'uloti ajratilgan. Keys o'rtacha o'lchamli.

1. Keys bilan auditoriyadan tashqari vaqtda yakka tartibda ishlash.
2. Auditoriyada ishlash:
 - 2.1. Kichik guruhlarda ishlash: keys bilan yakka tartibda ishlash natijalarini muhokama qilish

bo'yicha kichik guruhlardagi ishlar; jamoaning muammo yechimi bo'yicha taklif qilingan muqobil variantlarni tahlil qilishi va baholashi, ustuvor g'oyani tanlashi; muammoli vaziyatni hal etish dasturining ishlab chiqilishi.

2.2. Guruh ishi taqdimoti.

2.3. Muammoli vaziyat yechimi bo'yicha taklif etilgan variantlarning jamoadagi muhokamasi.

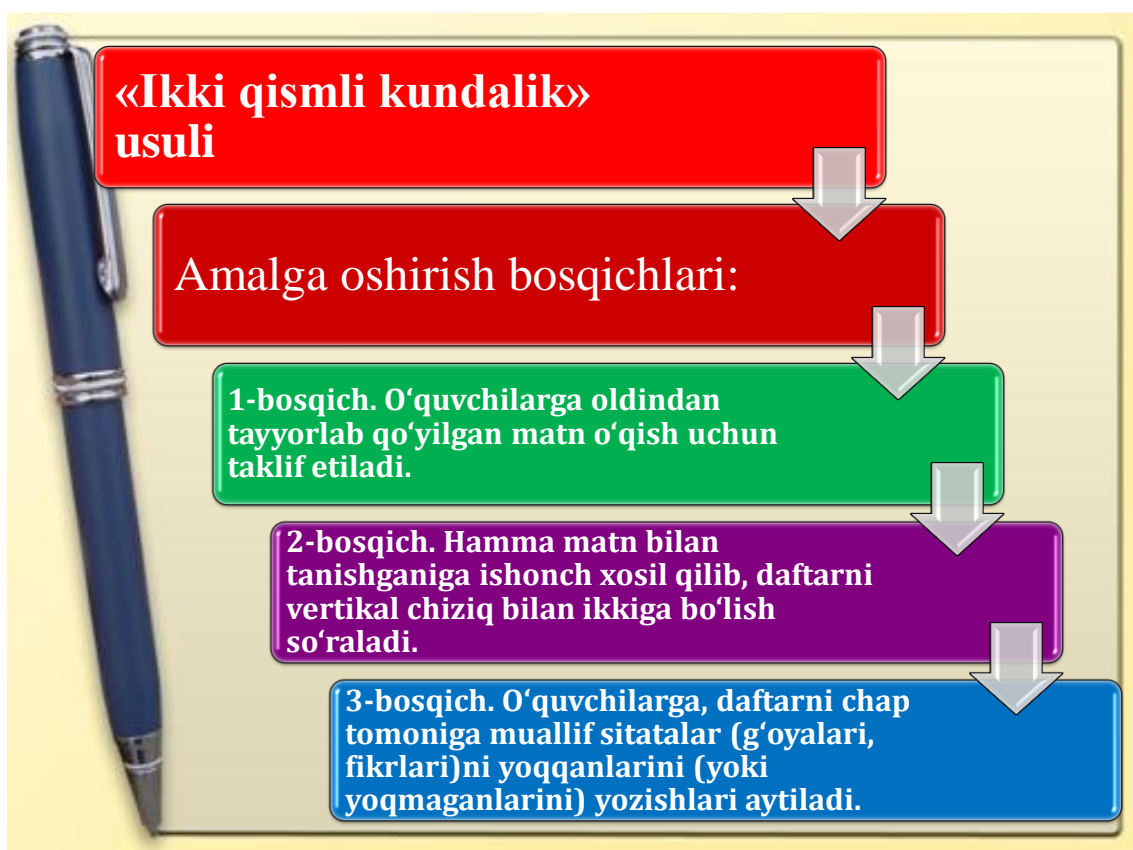
3. O'qituvchi rezyumesi.

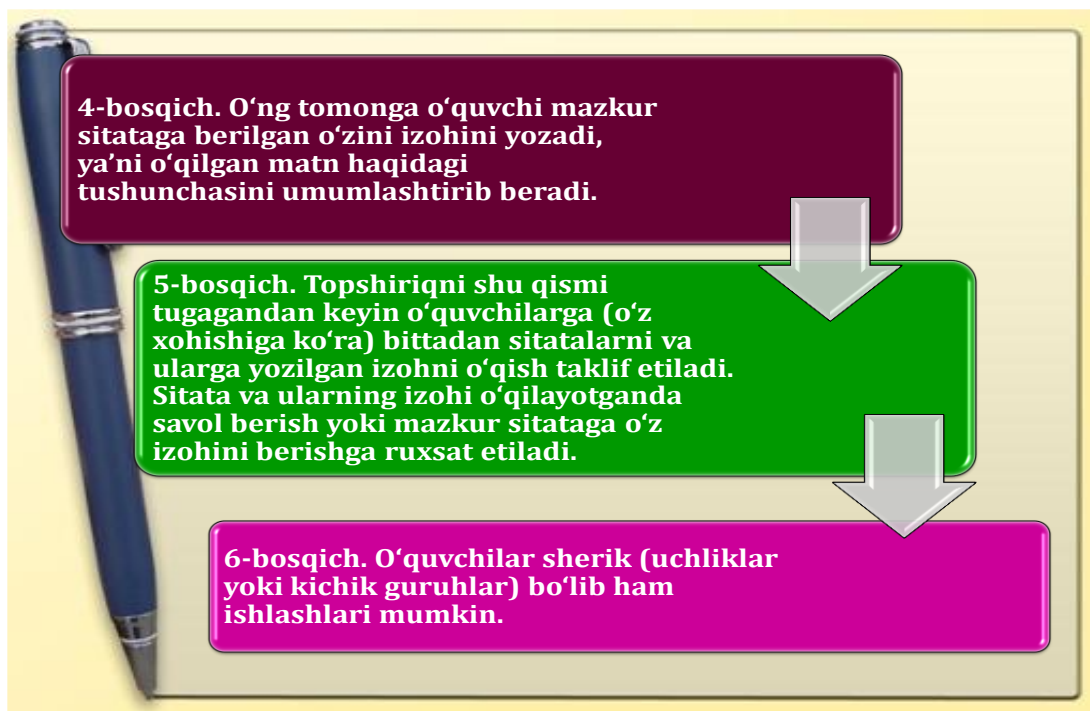
4. Tinglovchilarning o'quv yutuqlarini baholash

«Ikki qismli kundalik» usuli

Ikki qismli kundalik pedagogik uslub bo'lib, yozma nutqni rivojlantiradi. Bu uslub o'qib chiqilgan mavzu bo'yicha tushunchalarni shaxsiy tajriba bilan bog'lashga imkon beradi.

Maqsad: o'rganilayotgan mavzuga qiziqish uyg'otish, yozma nutqni rivojlantirish.

«OLTITA ShLYaPA» usuli (Edvard de Bono texnologiyasi)

«OLTITA ShLYaPA» texnologiyasi tinglovchilarni loihalashda innovasion g'oyalarini ishlab chiqish va baholash texnologiyasi. Nima uchun shlyapalar tanlanadi? Oltita shlyapaning har biri alohida rangga ega bo'lib, bu rang shlyapalar ega uchun o'ziga xos vazifa yuklaydi. Har bir shlyapa rangi mushohada va faoliyatning alohida faoliyat turiga ishora qiladi.

- **Axborot. Savollar. Qanday axborotga egamiz? Qanday axborotga ehtiyojimiz bor?**

- **Hissiyotlar. Intuisiya, hissiyot va sezgi. Hissiyotlarni asoslash shart emas. Ushbu masala yuzasidan qanday his-tuyg'ular uyg'onypiti?, degan savolga javob berish kerak.**

- **Ustunliklar. Qanday ustun jihatlari, afzal tomonlari bor? Nima uchun shu ishni qilish kerak? Qanday foyda keltiradi?**

- **Ehtiyotkorlik. Mushohada. Baho. Bu haqiqatmi? Ish beradimi? Kamchiliklari nimada? Nimasi noto'g'ri?**

- **Ijodiyot. Turli g'oyalar. Yangi fikrlar. Takliflar. Imkoniy qarorlar va xatti-harakatlar. Qanday yana alternativ yechimlar bor??**

- **Mushohadani tashkil etish. Mushohada haqidagi mushohada. Biz nimaga erishdik? Yana nima ish qilishimiz kerak?**

V. MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Tinglovchi mustaqil ishni muayyan modulni xususiyatlarini hisobga olgan xolda quyidagi shakllardan foydalanib tayyorlashi tavsiya etiladi:

- me'yoriy hujjatlardan, o'quv va ilmiy adabiyotlardan foydalanish asosida modul mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha modul bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- tinglovchining kasbiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan modul bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish.

№	Mustaqil ish mavzulari	Soati
1.	O'rganilayotgan sharq tilida sterotiplarning namoyon bo'lishi	2
2.	Sharq tilida maqollar, matallar, iboralar tarjimasida milliy mentalitetning ifadalanishidagi o'ziga xosliklar	2

VI.GLOSSARIY

Termin	O‘zbek tilidagi sharhi	Ingliz tilidagi sharhi
AGGLYUTINATIV TILLAR	So‘z yasalishi va shakl yasalishi agglyutinativ yo‘li bilan bo‘ladigan tillar. Mas., turkiy tillar, fin-ugor tillari	Language word and shape formation are made by agglyutinative way: Turkish language, Fin-Ugor languages.
ADABIY TIL	Umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma‘lum me‘yorga solingan, xalqning turli madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakl. Adabiy tilining ikki shakli bor: 1) yozma shakli, 2) og‘zaki shakli.	The form of national, developed, normalized language which serves different social needs of people. There are two forms of literary language: 1) written form, 2) verbal form.
AKADEMIK GRAMMATIKA	Mamlakatning asosiy ilmiy tashkiloti – Fanlar akademiyasi tomonidan nashrga tayyorlangan ilmiy grammatika. Mas, “Fan” nashriyoti tomonidan 1975-1976 yillarda nashr etilgan ikki jildlik “O‘zbek tili grammatikasi”.	Prepared for publication by the Academy of Sciences of the country's main scientific organization of scientific grammar. For example, "Science" published by the years 1975-1976 published two volumes of the "English grammar".
AKSENT (lot. accentus - urg‘u)	Boshqa tilda so‘zlaganda, tovushlarni o‘sha tildagidan boshqacha holda, o‘z til tovushlari kabi talaffuz etish: o‘zbekcha aksent bilan gapirmoq	(lat. Accentus - emphasis). To speak and pronounce in another language with different sounds of their native language: To speak with Uzbek accent.
ALIFBO	Yozuv shakllarining (harf va belgilarning) majmui, ma‘lum tartibda joylashgan holati: o‘zbek alifbosi.	Entry forms and set order of letters and symbols: Uzbek alphabet.
ALFAVIT	(yunon alifbosidagi birinchi ikkinchi harfning nomi (alpha va beta) dan) – q.. ALIFBO	Entry forms and set order of letters and symbols: Uzbek alphabet.
ANOMALIYA (yun. anomalia –me‘yordan chetlashish; noto‘g‘rilik) 변칙	Umumiy standart tipga muvofiq kelmaydigan, me‘yordan chetlashadigan shakl, tuzilma va b.	(Greek. anomalia – out of measure; deviation). Not in accordance with the general standard types, form and structure are out of norm.
ANTONIMIYA	Til birliklarining semantik jihatdan o‘zaro zid, qarama – qarshi bo‘lish hodisasi: Leksik antonimiya. Affiksial antonimiya. Sintaktik antonimiya. Q. Antonimlar	The phenomenon of opposite and contrary meaning of the semantic units of the language: lexical antonyms. Affix antonyms. Syntax antonyms.
ANTROPONIM (yun. antropos – odam, onuma - nom)	kishining atoqli oti, ism	(Greek. Antropos – human, onuma - name). Proper names.
ARGO (fras. Argot - jargon)	Yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifaning (masalan, talabalar, sportchilar, o‘g‘rilar v.b.) o‘ziga xos, boshqalar tushunmaydigan lug‘aviy birliklardan iborat til yasama tili. Mas., kolxoz – chiptasiz yo‘lovchilar (haydovchilar tilida)	(Fr. Argo - slang). Artificial language. Language of some social group categories (students, athletes, thieves, etc.) which is specific and understandable only for them.
AREAL (lot. arealis\ area	Fonetika, leksik, grammatik	(lat. Arealis \ area - field, space).

– maydon, makon).	hodisalarning tarqalish doirasi. Q. Izoglossa, Lingvistik geografiya	The field of phonetical, lexical and grammatical spread of events.
AREAL LINGVISTIKA	1. Tilshunoslikning lingvistik areallarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi sohasi. 2. Tilshunoslikda lingvistik areallarni o'rganishga alohida e'tibor beruvchi yo'nalish	1. The linguistic area of dealing with the range of the linguistic study. 2. The linguistic direction of study linguistic areals with special attention.
BADIIY USLUB	Funksional uslubning turlaridan bo'lib, u tilning kommunikativ va estetik vazifalarning birligi bilan, boshqa uslublarga xos unsurlardan keng foydalanishi, ekspressiv va tasviriy vositalarning keng qo'llanishi va sh.k. belgilari bilan ajralib turadi. Q. Uslub.	Functional method, a unit of kommunikativ and aesthetic functions of the language, the method to use specific items, expressive, and the tools used, etc. distinct marks. Q. Style.
BILINGVIZM (lot. bi/ bis – ikki marta + lingua - til)	ayn. Ikki tillilik	(Lat. Bi / bis twice + lingua - language) – Knowing two languages at the same time.
BIR TIL LUG'ATI	So'zligi va unga beriladigan ta'rif tavsiflar bir til (o'z til) materialidan bo'linadigan lug'at. Bunday lug'atlar bir necha turga ega. Mas. Izohli lug'at (q), imlo lug'ati (q), sinonimlar lug'ati (q) va h. Qiyos. Ikki tilli lug'at	The descriptions of speech and described her in a language (the language) dictionary to be material. Several types of dictionaries. For example. Explanatory Dictionary, the spelling dictionary, the synonym dictionary and h. Rel. Bilingual dictionary.
BOBO TIL	Genetik jihatdan o'zaro bog'liq tillarning kelib chiqishi va taraqqiy etish manbai tiklanadigan mavhum lingvistik model	Genetically related languages in the origin and development of renewable sources of abstract linguistic model.
VOSITA TIL	Millatlar, elatlar orasida aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladigan til	Nations, will serve as a tool for communication between languages.
VULGARIZMLAR (lot. vulgaris – oddiy, sodda)	q. Dag'al so'z, Dag'al ibora	(Lat. Vulgaris - simple) - Coarse, Coarse statement.
GALLISIZM (lot. gallicus).	Fransuz tilidan o'zlashgan, lekin yot element ekani sezilib turadigan so'z yoki ibora: mersi, pardon kabi. Q. Varvarizm	(lot. Gallicus). French themselves, but felt alien element that word or phrase: Merci, such as a friend. Varvarizm.
GERMANIZM (lot. germanus - german)	German tillaridan o'zlashgan, lekin yod unsurlar ekani sezilib turadigan so'z yoki iboralar: dendi, miss va b	(lot. Germanus German). German languages themselves, but felt that the elements iodine words or phrases: Dandy, Miss, and
GLOSSARIY	Biror asar, ayniqsa qadimgi asarlardagi eskirgan va kam qo'llanadigan, tushinishi qiyin bo'lgan so'zlar izohlanadigan lug'at	Any age, especially those used in ancient artifacts, old and less, which is difficult to understand the words in the dictionary explained.
GRAMMATIKA (yun. grammatike – harf o'qish va yozish san'ati).	1. tilshunoslikning so'z shakllari (shakl yasalishi), so'z birikmalarining turlari, gap turlari (tilning grmmatik qurilishi) haqidagi bo'limi. O'rganish	(yun. The art of grammar, reading and writing letters). 1. The forms of linguistics (be made as shown in Figure), phrase, sentence

	manbai, materiali va vazifasi nuqtai nazaridan grammatikaning bir necha turi farqlanadi: 1) tarixiy grammatika (q); 2) tavsiriy grammatika (q); 3) formal grammatika (q). O'zaro qardosh yoki qardosh bo'lmagan tillar grammatik qurilishni solishtirib o'rganishiga ko'ra grammatikaning ikki turi farqlanadi: 1) chog'ishtirma grammatika (q); 2) qiyosiy grammatika (q)	(grammatik construction of the language). The study in terms of the function of the source material and grammar are several types: 1) the historical grammar; 2) grammar ; 3) formal grammar. Brother or sister languages Esperanto, according to the study to compare two types of grammar: 1) comparative grammar; 2) The comparative grammar.
GRAFIKA (yun. graphike – yozma)	1. nutq tovushlarini yozib ifodalash vositalarining muayyan tizimi: rus grafikasi, arab grafikasi.	(yun. Graphike written). 1. The specific means of written expression of speech sounds: Russian graphics, Arabic graphics.
GRESIZM	Grek (yunon) tilidan o'zlashgan, lekin yot unsur ekani sezilib turadigan birliklar (so'z, ibora va b.). Q. Varvarizm	Greek (Greek), in themselves, but felt alien element units (word, phrase). Varvazizm.
DESKRIPTIV LINGVISTIKA (ingl. Descriptive - tasviriy).	Hozirgi tilshunoslikda amerika strukturalizmi deb nomlanuvchi yo'nalish. Bu yo'nalish til tuzilishi shakliy unsurlarini distributiv metod asosida o'rganadi. Q. Strukturalizm. Distributiv metod.	Linguistics (English. Descriptive - fine). Now known as the American Structuralism direction of linguistics. This line will learn the language, structure elements based on the distribution method. Structuralism. Distribution methods.
DIAKRITIK BELGI (yun. diakritikos - farqlovchi)	Harfga qo'shimcha ravishda birlashtirilgan, boshqacha tovushni ko'rsatuvchi harf hosil qilishda qatnashadigan belgi. Mas. yo harfidagi ikki nuqta, q harfidagi ostki belgi va b	(yun. Diakritikos difference). In addition to the letter to make sure the letters are attached to sound different characters involved. For example. Ya two-point of the sub-characters, and so on.
DIALEKT (yun. dialektos – sheva, lahja).	Umumxalq tilining son jihatdan kam bo'lgan, biroq hududiy, kasb-hunar va b. jihatdan umumiylikka ega bo'lgan kishilar tomonidan qo'llanadigan ko'rinishi. Q Kasb-hunar leksikasi. Sotsial dialekt, Mahalliy (hududiy) dialekt. Qiyos. Lahja, Sheva	(yun. Dialektos dialects, dialects). Fewer in number, the national language, but regional, professional, and so on. used by people with a common look and feel. Professional Rays. Social dialects, local (regional) dialect. Rel. Dialect, Sheva.
DIALEKTAL LUG'AT	Tilning dialektal va shevalariga xos fonetik yoki ma'no jihatdan adabiy tildagina farq qiladigan so'zlarni qayd etadigan lug'at (mas. "O'zbek xalq shevalari lug'ati". "Fan " nashriyoti, Toshkent, 1971).	Dialects of the language and dialect specific phonetic or meaning, which quoted a literary language different from the dictionary (eg. "The Dictionary of English dialect." "Science" Publishing House, 1971).
DIALEKTIZMLAR	Biror dialektga xos bo'lgan til birliklari. Dialektizm so'z, ibora yoki boshqa birliklar bo'lishi mumkin. Mas. jaman (yomon), choch (soch) – fonetik dialektizm; patinjon (pamidor), bolish (yostiqlik) – leksik	Units in the language of a specific dialect. Dialektizm word, phrase, or other units. For example. Jama (bad), Choco (hair) - phonetic dialektizm; patinjon (pamidor), pillow (pillow) - lexical start; I

	dialektizmlar; ko'chaga ko'rdim (ko'chada ko'rdim) – grammatik dialektizm va h.	saw the street (the street) - grammar and dialektizm and others
DIALEKTOLOGIYA (yun. dialektos – sheva, lahja + logos – tushuncha, ta'limot).	Tilshunoslikning dialekt, lahja va shevalarni o'rganuvchi bo'limi	(yun. Dialektos dialects, dialects + logos - concept, doctrine). Dialect linguistics, the study of dialects and dialects.
DIAXRONIYA (yun. dia – orqali + chronos – vaqt)	Ayrim til hodisalarining, yaxlitligicha til tizimining tarixiy izchil rivojlanish bosqichlari lingvistik o'rganish manbai sifatida. Qiyos. Sinxroniya.	(yun. Dia + Chronos - time). Some of the language is the language accidents yaxlitligicha system as a source of historical study of linguistic development stages. Rel. Synchronization.
DISTRIBUTIV METOD	Struktural lingvistikada til unsurlarini muayyan tilga xos qonun-qoidalar asosida bo'lish metodi	Structural linguistics of language elements specific to a particular language of a rule-based method.
DOMINANTA (lot. dominans, dominantis - hokim)	Sinonimik qatordagi bosh so'z: bu so'z sinonimik qatordagi so'zlar uchun umumiy bo'lgan denotativ ma'noni ifodalaydi. Mas. yuz – bet – aft – bashara – chehra – jamol – diydor – oraz – uzoq – ruxsor sinonimik qatorida yuz so'zi dominanta hisoblanadi	(lot. Dominant governor dominantis). Synonyms, along with other words: this is a synonym row represents a common means denotativ. For example. - p aft face - face - the Church wants Oraz - long - a synonym for the word among dominant.
DUBLETLA (fran. Doublet / double - ikkili)	Bir xil (teng) semantik tarkibga ega bo'lgan til birliklari. Mas. tilchi – tilshunos, adab – odob, arziydigan – arzirli va b. Q. Absolyut sinonimlar, variant	(Frank. Doublet / double). The same (equivalent) with the semantic content of language units. For example. -came - linguistic, literary - ethical value and b. synonymous with the Absolute option.
YOZUV	Nutqni qog'ozda (yoki boshqa narsada) aks ettirish uchun xizmat qiladigan harfiy grafik shakllar tizimi, shu tizimga asoslanuvchi aloqa vositasi	Speech of attorney (or other things), a letter or any forms of graphic display system, a communication tool based on the same system
YORDAMCHI SO'ZLAR	Mustaqil holda gap bo'lagi vazifasida kela olmaydigan, turlicha yordamchi ma'no va vazifalarda qo'llanadigan so'zlar. O'zbek tilida yordamchi so'zlar ma'no va vazifasiga ko'ra uch turga bo'linadi: 1) ko'makchi (q.); 2) bog'lovchi (q.); 3) yuklama (q.).	Functioning as an independent part of the case can not, the words used in different meanings and functions to help. The task of the English language and the meaning of words is divided into three types: 1) support; 2) connecting; 3) Download .
YORDAMCHI FE'LLAR	Ėrdamchi vazifasida qo'llanib, qo'shma fe'l hosil qilish, fe'lning analitik shaklini yasash uchun xizmat qiluvchi, shuningdek bog'lama vazifasini bajaruvchi fe'llar. Ular o'z vazifasiga ko'ra uch turga bo'linadi: 1) qo'shma fe'l hosil qiluvchi yordamchi fe'llar : qil, ayla, et, bo'l, qabul qilmoq, ruxsat etmoq kabi; 2) fe'lning analitik shaklini hosil	Ancillary functions, joint services for the analytical form of the verb form of the verb, as well as the association, acting as verbs. They have been divided into three types: 1) to make a joint character of auxiliary verbs: action, diagnosis, such as permission to receive; 2) to make the analytical form of the verb and the auxiliary

	qiluvchi yordamchi fe'llar (bular odatda ko'makchi fe'llar deb yuritiladi): boshla, chiq, yubor va b.: kela boshladi, o'qib chiqdim, so'rab ko'r, yiqitib yubordi kabi; 3) bog'lama vazifasini bajaruvchi ko'makchi fe'llar. Mas., bo'l: injener bo'lmoq	verb (which is usually the verb yuritiladi): Other, preview, send and b.: began to read, ask, demolishing them; 3) association, acting as an auxiliary verbs. Eg.: Engineer.
JARGON (fran. jargon)	Biror guruh vakillarining, o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib ishlatadigan so'z va iboralari. Mas., novcha (oriq), qizil (vino) – ichuvchilar nutqiga xos; tog'amning o'g'li (milisioner, inspektor) – shofyorlar nutqida	(French. Jargon). A group of representatives of their own content in order to stand out from the majority of speech used words and phrases. Eg., Tall, and red (wine) - specific speech drinkers; Uncle's son (milisioner inspector) - driver's speech.
IDEOGRAMMA	Ideografik yozuvda so'z anglatadigan tushunchani ifodalash uchun qo'llanadigan shartli belgi — simvol	Ideographic to refer to the concept of the meaning of words used symbol characters.
IDEOGRAFIK ĖZUV	Idiogrammalar asosida yozuv. Q. Ideogramma	Idiogrammalar record. ideogram
IDEOMA (yun. Idioma — o'ziga xos ifoda, ibora)	ayn . Frazelogik chatishma.	(yun. Idioma - the specific expression, expression) is exactly SE. Turns hybrids.
IDIOMATIKA	Biror tilning idiomalari majmui; 2. Tilshunoslikning idiomalarni o'rganuvchi bo'limi; iborashunoslik	1. A set of language, idiom; 2. The study of the linguistic idioms; iborashunoslik. Hieroglyphic writing - at the same time. Ideographic writing.
IEROGLIFLIK YoZUV	ayn. Ideografik yozuv	Ieroglific
IEROGLIFLAR (yun. iyeroglif - muqaddas yozuvlar)	Butun bir so'z, bo'g'in yoki tovushni ifodalash uchun xizmat qiladigan grafik ifodalar	(yun. Hierogliephoi the Scriptures). The whole word, the campaign will serve to represent the sound or graphic expressions.
IKKI TILLI LUG'AT	Bir tilning lug'aviy birliklari boshqa tilga tarjima qilib beriladigan lig'at. Q. Tarjima lug'at. Qiyos. Bir tilli lug'at	The linguistic units of a language into another language that is emitted. translation dictionary. Rel. A bilingual dictionary.
ILMIY USLUB	Funksional uslubning bu turi terminologik va mavhum leksikaning, murakkab sintaktik tuzilmalarining qo'llanishi, so'zlarning asosan konkret, to'g'ri ma'noda qo'llanishi, maxsus iboralarga egaligi va sh.k bilan ajralib turadi. Ilmiy uslub o'z ichida quyidagi mayda uslublarga bo'linadi: ilmiy texnik uslub, ilmiy ish uslub, ilmiy-ommabop uslub, ilmiy-publisistik uslub	Functional style of this type of terminology and abstract hate, the use of complex syntactic structures, mainly used in the concrete sense of the words, phrases possess a distinct and sh.k. The scientific method in May of the following methods: the scientific method, scientific method, scientific method, scientific method publistik.
INTEGRATSIYA. (lot. integratsio – butunlashish, birlashish)	Tillar shuningdek, dialektlarning o'zaro noo'xshashliklari yo'qola borib, bir umumiy tilga birlashishi. Qiyos. Differensiatsiya	(Lot. Integration - integration, merger). Languages as well as the loss of a dialectic noo'xshashliklari together in a common language. Rel. Differensiatsiya.

INTERLINGVISTIKA	Tilshunoslikning xalqaro aloqalashuv vositalari sifatida turli yordamchi tillarni yaratish va ulardan foydalanish jarayonini o'rganuvchi bo'limi	As a means of international aloqalashuv linguistics in various languages to help the creation and use of processes.
KALLIGRAFIYA. (yun.kalligraphia — chiroyli dasxat)	q. Husnixat	(Yun.kalligraphia) - Writing.
KOMPARATIVISTIKA (lot.comparativis — qiyosiy)	q. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik	(lot.comparativis comparative) - Comparative and historical linguistics.
KRIPTOGRAFIYA (yun.kryptos — maxfiy, yashirin — grapho — yozaman)	Maxfiy xat turlaridan biri (shifr qo'llashga asoslangan yozuv turi)	(yun.kryptos - confidential, secret - grapho - I write). One of the secret letter (type of writing is based on the use of cipher).
KRIPTOLOGIYA	Maxfiy tillar, ularni tuzish qonuniyatlarini, o'qib tushuntirib berish usullarini o'rganuvchi fan	The secret language, drafting laws, read the description of the methods of science.
LATINIZM. (lot.latinus — lotincha).	Lotin tilidan o'zlashgan, lekin yot ekani sezilib turadigan so'z yoki ibora. 2. Umuman lotin tilidan o'zlashgan so'z yoki ibora	(Lot.latinus - Latin). 1. The Latin language they used to, but it felt strange that word or phrase. 2. In general, the Latin language as a word or phrase.
LEKSIKOGRAFIYA. (yun. lexikos — lug'at grapho — yozaman)	q. Lug'atshunoslik. Lug'atchilik	(Yun. Lexikos - Dictionary grapho - I write). q. Lexicographer. Dictionary.
LEKSIKOLOGIYA. (yun., lexikos — lug'atga oid, lug'at haqidagi, logos ta'limot).	Tilshunoslikning tilning lug'at tarkibini o'rganuvchi bo'limi. O'rganish ob'ekti, vasifasi nuqtai nazaridan leksikologiya uch turga bo'linadi: 1) tarixiy leksikologiya (q); 2) tasviriy leksikologiya (q); 3) qiyosiy leksikologiya (q);	(Yun. Lexikos Dictionary, Dictionary, logos doctrine) .Tilshunoslikning read the contents of the dictionary of the language department. The object of the study, unskilled lexicology three types of distribution in terms of: 1) the historical lexicology; 2) Fine lexicology; 3) Comparative lexicology.
LINGVISTIKA. (fran.linguistique<lot. lingua — til)	ayn. Tilshunoslik	(Fran.linguistique lot. Lingua - language) is exactly SE. In linguistics.
LINGVISTIK LUG'AT	Lug'aviy birliklarning ma'nosi, qo'llanishi va boshqa lingvistik xususiyatlari talqin etiladigan lug'at. Mas., izohli lug'atlar, imlo lug'atlari, tarjima lug'atlari, lingvistik lug'atlardir. Qiyos. Qomusiy lug'atlar	The meaning of lexical units, applied and interpreted lingvistik dictionary. Eg., Dictionaries, spelling dictionaries, translation dictionaries, dictionaries lingvistik. Rel. Encyclopedic dictionaries.
LUG'AT	1.ayn. Leksika 2. Lug'aviy birliklar alifbo tartibida joylashtirilgan, turlicha izohlar berilib, kitob shakliga keltirilgan to'plam. Lug'atlar turli maqsadlarda tuziladi, shunga ko'ra uning turlari ham ko'p. Avvalo lug'atlar ikki asosiy turga bo'linadi: 1) lingvistik lug'at (q); 2) qomusiy lug'at (q)	Dictionary; lexicography: the development of dictionaries.

LUG‘ATShUNOSLIK	Tilshunoslikning lug‘at tuzish ishlarining ilmiy-nazariy masalalari bilan shug‘ullanuvchi bo‘limi leksikologiya	Dictionary of linguistics concerned with the scientific and theoretical work in lexicology.
MATN	Yonma yon harflar, yozuv orqali aks ettirilgan nutq, umuman, nutq parchasi; tekst	Side by side letters, writing ettirilgan speech, in fact, part of speech; article.
MAXSUS LUG‘AT	Ma‘lum sohaga, ma‘lum qatlamlarga oid so‘zlardan iborat lug‘at. Bunday lug‘atlarning nomida qay jihatdan chegaralanganligini yoki qaysi qatlamgaqatga oidlikni ko‘rsatuvchi so‘zlar bo‘ladi. Mas., «Fizika terminlari lug‘ati», «Dialektologik lug‘at», «Frazologik lug‘at» va b.	Certain services to certain segments of the words of the dictionary. Which limited how such a dictionary name or qatlamgaqatga cast. Eg., Glossary of physics terms, Dialektologik Dictionary, turns dictionary.
MASHINA TARJIMASI	Matn (tekst)ni berilgan dastur asosida elektron mashinalar yordamida bir tildan ikkinchi tilga o‘girish	Text (text) to program the machines using a language, a second language to exert.
ME‘YoR	Til birliklarini u yoki bu ko‘rinishida jamiyat tomonidan aniqlangan, belgilangan ishlatish imkoniyat va qonuniyatlari. Q. Adabiy me‘yor. Leksik me‘yor. Morfologik me‘yor. Sintaktik me‘yor. Orfoepik me‘yor. Fonetik me‘yor. So‘z yasaliş me‘yori	Language units established by this or that form of society, and the opportunity to use the rules. Literary norms. Lexical norm. Morphological norm. Syntax standards. Orfopoeik standards. Phonetic norm. Standard rule is the word.
MORFOLOGIYa. (yun. morohe — shakl— logos—ta‘limot).	So‘z shakllari haqidagi grammatik ta‘limot. Morfologiya sintaksis bilan birga grammatikani tashkil etadi: O‘zbek tili leksikologiyasi va morfologiyasi. Tilning morfologik qurilishi: O‘zbek tilining leksikasi va morfologiyasi	(Yun. Morohe form-logo-teaching). 1. The words on the teaching of grammar. Morphology, along with the syntax of the grammar: English lexicology and morphology. 2. The construction of the morphology of the language: English lexicology and morphology.
NATURALISTLAR	Halqaro yordamchi tilni tabiiy milliy tillar asosida yaratish zarur deb biluvchi oqim	As the body's natural language Sitter lingivistik flow.
NUTQ	1. Tilning amaliyot shakli, voqealanishi so‘zlovchining til vstalaridan foydalanish jarayoni va shunday jarayon natajasida yuzaga keladigan hodisa 2. Nutqning kommunikatsiya maqsadi va sharoitiga qarab leksik va grammatik vositalardan muvofig‘ini saylab ishlatish bilan xarakterlanuvchi turi: Rasmiy nutq. So‘zlashuv nutqi. Qiyos. Til	1. The language in the application form, voqealanishi speaker SGE process and the use of language that may arise in the process Scroll event. 2. The purpose of speech communications, and conditions characterized by the use of lexical and grammatical means muvofig‘ini elected: official speech. Conversational speech. Rel. Language.
NUTQ MADANIYATI	1. Filologiya fanining jamiyat taraqqiyotining ma‘lum davrida nutqdan foydalanish jarayonini o‘rganish, kishilar orasidagi aloqa	1. philological science community during the development of the language learning process, interpersonal and communication

	vositasi bo'lgan tildan foydalanish qoidalarini ilmiy asosda belgilash bilan shug'ullanadigan bo'limi. 2. Nutqining mi'yoriyligini, uning ma'lum tarixiy taraqqiyot davrida shu tilda so'zlashuvchi jamoa tomonidan quyiladigan talablarga mosligi; talaffuz, urg'u, so'z qo'llash, so'z yasalishi, qilish. Nutqning me'yoriyligi fikrining aniq, ravshan va sofligini ham o'z ichiga oladi	department to deal with according to the rules of the language. 2. The closing mi'yoriyligini his team during the historical development of languages in compliance with the following requirements; pronunciation, word emphasis, manufacturing, qilish. Nutqning standards include clear and purity.
PARALINGIVISTIKA	Tilshunoslikning o'zaro aloqaralashuvda imo-ishora, mimika, nutq vaziyati kabi omillarni o'rganuvchi sohasi	Flag interfering with the interaction of linguistics, the study of factors such as the situation of speech in mind.
PIKTOGRAFIK YoZUV. (lot. pictus — bo'yoqlar bilan tasvirlangan — grapho — yozaman)	Nutq mazmuni rasm, shartli tasvir tarzidagi grafik shakllar asosida ifodalanadigan yozuv	(Lot. PICTURA dyes described - grapho - I write). In terms of the content of the speech, characterized by the image on the basis of graphic forms in the form of writing.
PSIXOLINGIVISTIKA	Tilshunoslikning nutq faoliyati, nutq akti, nutq mazmuni bilan so'zlovchining maqsad niyati orasidagi aloqadorligi nuqtai nazaridan o'rganuvchi sohasi. Psixologiya bilan lingvistikaning sintezi sifatida yuzaga kelgan bu soha nutqni idrok etish, tilni egallash kabi masalalarni o'rganadi	Speech linguistics, speech act, with the content of the speech area of study in terms of the destination of the link between the intention of the speaker. Arose as a synthesis of psychology lingivistikaning this field of speech perception, language issues, such as studies.
PURIZM. (lot.puris — sof).	Tilning sofligini saqlashga, chet tillardan so'z o'zlashtirishga qarshi chiqish	(Lot.puris net). To maintain the purity of the language, learn foreign languages. Rhetoric. (Yun. Rhetorike) oratory and eloquence about the theory of science. Semantics. (Frank. Semantique yun. Semantikos icons). 1. Language units of content, meaning side.
SEMASIOLOGIYA. (yun. semasia— ifodalash— logos—tushuncha, ta'limot)	Til birliklarining, birinchi navbatda, lug'aviy birliklarning semantik tuzilishi va u bilan bog'liq masalalarni o'rganuvchi soha. Qiyos. Onomosiologiya	(Yun. Semasia- referred logos concept, doctrine). Language units, birinchi navbatda lexical units with the semantic structure and issues related to learning. Rel. Onomosiologiya.
SEMIOTIKA (yun. semiotike<semion—belgi)	Turli-tuman belgilar (ramzlar) tizimining umumiy xususiyatlarini o'rganuvchi fan	(yun. Semiotike fat characters). A variety of characters (symbols) general features of Sciences. SILLABLIK record. Fonologik unit level.
SINGARMONZM. (yun.syn—birga—garmonia — ohangdoshlik)	So'zning asosi va affiks tarkibidagi unililarning o'zaro uyg'unlashuvi, garmoniyasi. Bu hodisa ayrim turkiy tillar uchun, o'zbek tilining esa ayrim	(Yun.syn Harmonix nicely). And affiks based on a blend of the structure of vowel harmonies. In this case some of the Turkic

	shevalarga xos xussusiyatidir. Mas., o‘zbek tilining qipchoq tip shevalarida uchinchi egalik affiksining i, i, u kabi varianlarga ega ekanligi singormonizm belgisidir: ishi, ati, ozu (o‘zi) kabi	languages, Uzbek language were some of the Polish original xussusiyatidir. Eg., The Uzbek language in the third class of Kipchak dialects of possession affiksining, I would like to have the option of singormonizm: business holdings, forage (himself).
SINTAKSIS. (yun. syntaxis — tuzish)	1. Grammatikaning o‘zaro bog‘lanishli nutq qurilishi o‘rganuvchi, bo‘limi. Bu bo‘lim ikki asosiy qismdan iborat: 1) so‘z birikmalari haqida ta‘limot qismi (so‘z birikmalari sintaksisi); 2) gap haqida ta‘limot qismi (gap sintaksisi). 2. So‘z turkumlarining nutqdagi vazifalari haqidagi ta‘limot (fe‘l sintaksisi).	(Yun. Syntaxis form). 1. The study of the construction of the connections between grammar and speech. This section consists of two main parts: 1) about the words doctrine (the syntax of word combinations); 2) doctrine (syntax). 2. classification applied to the teaching functions (syntax of the verb).
SINETIK TILLAR. (yun. synthetikos — biriktirilgan, qo‘shilgan).	Grammatik ma‘nolar (gapda so‘zlarning o‘zaro munosabati) shakl yasovchi affikslar vositasida ifodalanadigan tillar. Mas., rus va nemis tillari sintetik tillar jumlasidandir. Qiyos. Analitik usul	(Yun. Synthetikos attached, added). Grammatical meanings (the relationship between words in sentences) is expressed by means of the radical affikslar languages. Eg., Russian and German languages, including synthetic languages. Rel. The analytical method.
SINXRONIYA. (yun. syn — birga — chronos — vaqt, ya‘ni bir vaqtlilik).	Ayrim til hodisalarining, yaxlitligicha til tizimining ma‘lum bir til rivojlanish bosqichdagi holatini lingivistik o‘rganish predmeti sifatida shartli ajratib olish. Qiyos. Diaxroniya	(Yun. Syn - Chronos - time that a baqtlilik). Some of the language accidents, yaxlitligicha ground state of the system at a certain stage of development of the language as a subject of study lingivistik conditional extraction. Rel. Diaxroniya.
SISTEMA. (yun. systema — bir butunlik, qismlardan tuzilgan narsa)	q. Tizim	(Yun. System integrity, components) - q. System.
SOTSIOLINGIVISTIKA. (lot. soti(etas) — jamiyat lingivistikasi)	Tilshunoslikning tilning ijtimoiy yashashi va ijtimoiy taraqqiyot sharoitlarini o‘rganuvchi sohasi. Sotsiologiya va lingvistika sintezidan iborat bu soha til bilan ijtimoiy hayot faktlari aloqasi; nolisomiy ta‘sirda til taraqqiyotidagi faol jarayonlar; radio, televidenie, kino kabilarning tilning og‘zaki va yozma shakli o‘rtasidagi nisbatning o‘zgarishi, til siyosati yurgazishning vazifa va shakllari; keng xalq ommasini nutq madaniyatini ko‘tarish kabi muammolar bilan shug‘ullanadi.	(Lat. (Etas) - lingivistikasi society). Language, linguistics field of study of the conditions of social life and social development. The synthesis of sociology and lingivistika language and social facts of life in this communication; nolisomiy action, language development processes; radio, television, film a change in the ratio between the oral and written form of the language, the forms and functions of language policy yurgazishning; speaking general public to deal with such

		problems.
STURUKTURALIZM (lot. structure - tuzilish, qurilish).	Tilshunoslikda til komponentlarining ichki munosabatlarini, o‘zaro bog‘liqligini, tilning tuzilish tomonini yoritish asosiy maqsad qilib qo‘yilgan yo‘nalish. Sturuktualizmning asosiy yo‘nilishlari quyidagilar: 1) Praga lingivistik maktabi; 2) Amerika Sturuktualizmi; 3) Kopengagen maktabi; 4) London lingivistik maktabi.	(lot. Structure - the design, construction). Linguistics language component of internal relations of mutual dependence, the main objective of the lighting design on the side of the tongue yo‘nalish. Sturuktualizmning yo‘nilishlari quyidagilar: 1) School of Prague lingivistik; 2) Sturuktualizmi; 3) School of Copenhagen; 4) The London School of lingivistik.
STRUKTURAL LINGVISTIKA	1. Struktualizm; 2. Tilshunoslikning o‘z tekshirish predmetini til tizimidagi ichki munosabatlar va aloqalar bilan chegaralovchi, til va tafakkurning o‘zaro munosabati, tilning jamiyat bilan aloqasi kabi masalalarni cheklab o‘tuvchi sohasi	1. Struktualizm; 2. The subject of linguistic research language restricting the system of internal relations and relations with the relationship between language and thought, language issues, such as relations with the community passing through the restricted area.
SUBSTRAT (lot.sub — ost + stratum— qatlam)	Tillarning chatishishi natijasida mag‘lub tilning g‘olib tilda qoldirgan izlari	(lot.sub - OST + stratum- layer). Traces of a language overcome the language lost as a result of crossbreeding of languages.
SUN‘IY TIL	Tabiiy (bor bo‘lgan) tillar unsurlardan halqaro aloqa uchun yordamchi vosita sifatida yaratiladigan til: esperanto (q.), interlingva (q.), ido(q.), va b	Unsurlardan languages of international communication as a tool to help language: Esperanto , Interlingua, Ido.
SUFFIKS (lot .suffixus — qadalgan, qoqilgan)	So‘zda uning oxiriga qo‘shiladigan affiks. Qiyos. Prefiks. Infiks. Q. Affiks	(lot .suffixus - until the nail). Affiks be added to the end of his words. Rel. Prefix. Infiks. Affiks.
SO‘Z	Leksimaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko‘rinishi. O‘z tovush qobig‘iga ega bo‘lgan, ob‘ektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular o‘rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatik mano va vazifalarda qo‘llanadigan eng kichik nutq birligi	talk a certain form and function with the appearance of the event. Their sound with a crust, the concept of objective events, or which express the relationship between different grammatical interpretation of the functions used in the smallest unit of speech.
TABIY TIL	Haqiqiy ma‘nodagi, yani fikr alishuv quroli sifatida avloddan avlodga o‘tib kelayotgan til. Q. Sun‘iy til	The true sense, ie, as a means of exchange views on the language passed down from generation to generation. Artificial language.
TAVTOLOGIYA. (yun. tautologia<tauto— aynan o‘sha + logos — so‘z)	Bir fikr (mazmun)ni boshqa so‘z yoki so‘zlar bilan takroran ortiqcha ifodalash, so‘zni ortiqcha ishlatish. Mas., gapirmoq o‘rnida gap gapirmoq, tepmoq o‘rnida oyoq bilan tepmoq deb qo‘llash taftologiya hisoblanadi, chunki gap, oyoq bilan qismlari yangi informatsiya bema’ni (gapirmoq,	(Yun. Tautologia tauto- + logos - word). (Content), and other words or phrases repeatedly, excessive expression, excessive use of the word. Eg., Spoke instead of saying, instead of a kick leg kick taftologiya, as parts of new information BEMA (repeats the

	tepmoq soʻzlaridagi informatsiyani takrorlaydi)	information concerned kick)
TARJIMA LUGʻATI	Bir tilning (tarjima qilinayotgan tilning) lugʻaviy birligiga boshqa tilning maʼno jihatdan ekvivalenti beriladigan, oʻzga tilning lugʻaviy birligi tarjima etiladigan lugʻat. Bunday lugʻatlar ikki tilli yoki koʻp tilli boʻlishi mumkin: ruscha-oʻzbekcha lugʻat, inglizcha-ruscha-oʻzbekcha lugʻat va b.	Language (translated language) linguistic unit given the equivalent meaning in another language, the dictionary will be translated into any other language, lexical unit. These dictionaries can be bilingual or multilingual: Russian-English dictionary, English-Russian-English dictionary.
TARIXIY GRAMMATIKA	Grammatik hodisalarni (soʻz shakli, soʻz birikmasi va gaplarni) turli tarixiy bosqichlardagi taraqqiyoti boʻyicha (diaxronik) qiyoslab oʻrganuvchi grammatika	Grammatical phenomena (the form of words, word combinations and sentences) in different historical stages of development (diaxronik) comparative study of grammar.
TARIXIY DIALEKTOLOGIYA	Dialektga xos hodisa vaxususiyatlarning kelib chiqishi, rivojlanishi, turli davlarda oʻzgarishi va bu xususiyatlarning tashkil topishida boshqa tillarning ishtiroki kabi masalalar bilan shugʻullanadigan dialektologiya	Dialect specific event vaxususiyatlarning origin, development, and changes in various states of these features help the other languages in dealing with issues such as the participation of dialektologiya.
TARIXIY LEKSIKOLOGIYA	Tilning lugʻat tarkibini tarixiy taraqqiyotida (diaxronik planda) oʻrganuvchi leksikologiya	The historical development of the contents of the dictionary of the language (diaxronik background) study of lexicology.
TARIXIY MORFEMA	Hozirgi tilda maʼnosini yoʻqotgan (til birligi sifatida yoʻq), tarixan maʼnoli boʻlgan morfema. Mas., yalpoq, yaylov kabi soʻzlarning yal-, yay-qismi tarixan lugʻaviy maʼnoli morfema boʻlgan.	Has lost its meaning in the language (language unit), which is a historically meaningful Morfeo. Eg., Mint, Herb words yal-, which is historically part of the yay-meaning Morfeo.
TARIXIY FONETIKA	Tilning tovush tomonini tarixiy taraqqiyotda (diaxronik planda) oʻrganuvchi fonetika	The sound side of the historical development of the language (diaxronik background) study of phonetics.
TEZAURUS. (yun. thesauros-xazina).	Tilga oid leksik tarkibini toʻla hajmda aks ettiruvchi lugʻat	(Yun. Thesauros treasure). Language lexical reflect the full amount of the contents of the dictionary.
TEKST	q., matn.	Text.
TERMIN. (lot. Terminus-chek, chegara, chegara belgisi).	Fan, texnika va boshqa sohga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan soʻz yoki soʻz birikmasi; atama. Terminlar bir maʼnoli boʻlishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega boʻlmasligi kabi belgilari bilan ham umumisteʼmoldagi soʻzlardan farqlanadi. Mas., lingvistik terminlar: gap, ega, ot, son, tovush...; geometriyaga oid terminlar: aylana, uchburchak,...; fizikaga oid terminlar:	(Lot. Terminus- end, border, border). Science, technology, and others are used to describe the definition of the things sohga coverage areas with limited word or combination of words; term. Terms of a meaningful, ekspressivlik and emotional symptoms, such as not having the letter with the words umumiste'moldagi. Eg., The linguistic terms: at the sound;

	jism, bosim, harakat, maydon...; kimyoga oid terminlar: suv, kumush, ishqor, tuzlar va b.	geometry terms: a circle, a triangle; physics terms: body, pressure, movement area; Chemical terms: water, silver, alkalis, salts, and other.
TERMINOLOGIYA (termin+logos-so'z, ta'limot)	1. Biror ilm, kasb va b. sohaga oid terminlar mavjud. Mas., grammatik terminologiya, san'at terminologiyasi va b.	(terminology + logos word, teaching). 1. a scientific, professional, and so on. relevant terms. Eg., Grammatical terminology, terminology of art and b.
TIZIM	1. O'zaro munosabatlar bilan bog'langan, bir butun bo'lib uyushgan til unsurlari majmui: Til tizimi. So'z yasaliş tizimi	1. bilateral relations as a whole was associated with an organized set of elements of language: language system. Motivations.
TIL	1. Nutq tashkil etib, fikr, his-tuyg'u, istak kabilarni ifodalashda hizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimi; kishilar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuvi, viqirlashuv quroli bo'lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa	Speaking of the idea, a feeling, I want to describe a service phonetic, lexical and grammatical means; those in the main and most important social event that will serve as an instrument of intervention.
TILLARNING GENEALOGIK TASNIFI	q . Tillarning shajaraviy tasnifi	classification of languages.
TILLARNING MORFOLOGIK TASNIFI	Tillarni grammatik shakl hosil qilish usullarida farq qilishga ko'ra guruhlariga ajratish. Bu tasnifga ko'ra tillarning quyidagi turlari ajratiladi. 1) aform tillar (q.); 2) agglyutinativ tillar (q.); 3) flektiv tillar (q.); 4) polisintetik tillar (q.). Yana (q.). Analtik tillar, Sintetik tillar.	According to the different ways of language grammatical form groups. According to this classification, divided into the following types of languages. 1) Hairdressers languages ; 2) agglyutinativ languages; 3) flektiv languages; 4) polisintetik languages. Analtik languages, artificial languages.
TIL SATHLARI	Tilni tekshirish jarayonida, uni tahlil etishning turli usullarida belgilanadigan qatlamlari (qatorlari). Tilning asosiy sathlari sifatida fonologik, morfologik, sintaktik va leksik sathlar farqlanadi.	Language in the process of checking, analysis of the various layers of the established methods (pumps). Basic surface fonologik, morphological, syntactic and lexical levels vary.
TILSHUNOSLIK	Til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi haqidagi; muayyan tillarning ish ko'rish (faoliyat) qonunlari va tarixiy taraqqiyoti haqidagi fan. Maqsadi, vazifasi va sh.k.ga tilshunoslikning bir necha yo'nalishlari (sohalari) bor: umumiy tilshunoslik(q.); amaliy tilshunoslik (q.); xususiy tilshunoslik (q.); struktural lingvistika (q.); matematik lingvistika (q.) va b.	Language, its social nature, function, structure, classification; specific languages (activity) and the historical development of science.
TILSHUNOSLIKKA KIRISH	Umumiy tilshunoslikning til haqida dastlabki ma'lumot beruvchi, tilshunoslikning asosiy qismlarini va	General background information about the language of linguistics, linguistics major private parts and

	xususiy tilshunoslikda o'rganiladigan masalalarni o'zlashtirish uchun nazariy asos beradigan qismi	gives a theoretical base for the development of the issues studied linguistics.
TIPOLOGIYA (yun. typos - iz, shakl, namuna + logos – ta'limot).	Tilshunoslikning tillarni tipologik tasnif qilish prinsipi va usullarini o'rganuvchi bo'limi	(yun. Typos trail, shape, pattern + logos - teaching). Classification of languages, typological linguistics department of the study of the principles and methods.

VII. ADABIYOTLAR RO'YXATI

O'zbek tilida

1. Ibragimova R.S. Fransuz va o'zbek tillarida *AYoL* konseptining lingvokognitiv tadqiqi: Filol. fanlar nomzodi... dis.avtoref. –Toshkent, 2012.
2. Jo'raev M., Sattiyev D. O'zbek folklorida hayot daraxti. –Toshkent: Fan, 2010.
3. Mahmudov N. "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..."// O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№ 5. –B. 3-16.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...// O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№ 5. –B. 6-7.
5. Mahmudov N., Xudoyberganova D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. –Toshkent: Ma'naviyat, 2013.
6. Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. –Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. Musaev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. Darslik. –Toshkent: Fan, 2005.
7. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. –Jizzax, 2006.
8. Sirojiddinov Sh., Odilova G. Badiiy tarjima asoslari. –Toshkent: Mumtoz so'z, 2011.
9. Usmanova Sh. Madaniyatlararo muloqotda lakunalarning o'rni // Lingvist. Ilmiy maqolalar to'plami. V. –Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 152-156.
10. Usmanova Sh. Madaniyatlararo muloqotda lakunalarning o'rni // Lingvist. Ilmiy maqolalar to'plami. V. –Toshkent: "Akademnashr", 2013. –B . 152-156.
11. Usmanova Sh. O'zbekcha va koreyscha so'zsiz muloqotning milliy-madaniy xususiyatlari // International Journal of Central Asian Studies. Vol.9. –Seoul, 2004. –B. 51.
12. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. –Toshkent: Fan, 2013.
13. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. –Toshkent: O'qituvchi, 1983.
14. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 5-jild. -Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2003.
15. Eshonqulov J. Folklor: obraz va talqin. –Qarshi: Nasaf, 1999.
16. Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'otit turk). I. –Toshkent: O'zFA, 1963.
17. Hojiev A. Semasiologiya // O'zbek tili leksikologiyasi. –Toshkent: Fan, 1981.
18. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –Toshkent: O'zME, 2002.

19. RUS TILIDA

20. Askoldov, S. A. Konsept i slovo [Tekst] / S. A. Askoldov // Russkaya slovesnost. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta. Antologiya. – M. : Academia, 1997.
21. Alefirenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoe prostranstvo yazika. Uchebnoe posobie. –M.: Flinta, Nauka, 2010.
22. Antipov G. A., Donskix O. A., Markovina I. Yu., Sorokin Yu. A. Tekst kak yavlenie kulturi. Novosibirsk, 1989
23. Aristotel. Ritorika / Antichnie ritoriki. –M.: MGU, 1978.
24. Arnold I. Stilistika sovremennogo angliyskogo yazika. –L.: Prosvetshenie, 1973
25. Arutyunova N.D. Metafora diskurs / Teoriya metafori. –M.: Progress, 1990.
26. Axmanova O.S. Slovar lingvisticheskix terminov. –M.: Sovetskaya ensiklopediya, 1966.
27. Buligina T.V. Shmelev A.D. Yazikovaya konseptualizatsiya (na materiale russkoy grammatiki). - M.: Yaziki russkoy kulturi, 1997.-576 s.
28. Buslaev F. I. Russkie poslovisi i pogovorki, sobrannie i ob'yasnennie. –M., 1954.
29. Brudniy A.A. Nekotorie filosofskie problemi teorii obsheniya: Mat-li IV Vsesoyuznogo simpoziuma po psixolingvistike i teorii kommunikatsii. - M., 1977. - S. 3-7.
30. Van Lansyaosyuan. Nasionalno-kulturnie osobennosti kartin mira russkogo i kitayskogo yazikov (na materiale konnotatsiy – svetooboznacheniy) <http://jurnal.org/articles/2010/fill28.html>
31. Vereshagin Ye.M., Kostomarov V.G. Yazik i kultura. - M.: Nauka, 1990.
32. Vinokur G. O. Izbrannie raboti po russkomu yaziku. –M., 1959.
33. Vlixov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode. –M.: Vissh. shk., 1986.
34. Vorkachev S.G. Lingvokulturologiya, yazikovaya lichnost, konsept: Stanovlenie antropologicheskoy paradigmi v yazikoznaniy // Filologicheskie nauki. – 2001. – №1. – S. 64.
35. Gak V.G. Sravnitel'naya tipologiya fransuzskogo i russkogo yazikov. –L.: Prosvetshenie. Leningr. ot-e, 1977.
36. Gachev G.D. Nasionalnie obrazi mira. - M.: Sovetskiy pisatel, 1988.

37. Gerder I. G. Idei i filosofiya istorii chelovechestva. –M., 1977.
38. Gudkov D.B. Teoriya i praktika mejkulturnoy kommunikatsii. - M.: Gnozis, 2003. - 288 s.
39. Greydina N.L. Osnovi sistemnoy konsepsii kommunikativno-kulturnogo vzaimodeystviya (teoretiko-eksperimentalnie issledovaniya): Avtoref. ... d-ra filol. nauk. - Krasnodar: Kuban. gos. un-t, 1999.-32s.
40. Grishayeva L.I., Surikova L.V. Vvedenie v teoriyu mejkulturnoy kommunikatsii: Ucheb. posobie. - M.: Akademiya, 2006. -336s.
41. Grushevskaya T.G., Popkov V.D., Sadoxin A.P. Osnovi mejkulturnoy kommunikatsii: Ucheb. dlya vuzov / Pod red. A.P. Sa-doxina. - M.: YuNITI-DANA, 2002. - 352 s.
42. Demyankov V.Z. Ponyatie i konsept v xudojestvennom litarature i v nauchnom yazike // Voprosi filologii. –Moskva, 2001. -№ 1. –S. 35-47.
43. Dorofeyev Yu. Antropotsentrizm v lingvistike i predmet kognitivnoy grammatiki // <http://www.NbuV.Cov.ua/portal/Sog-Gum/Is 2008-17/dorofeev/pdf>.
44. Jinkin N. I. Yazik. Rech. Tvorchestvo. — M.: Labirint, 1998. — 366 s.
45. Koptelseva G. Mejkulturnaya kommunikatsiya. Teoriya i trening. - M.: YuNITI-DANA, 2006. - 223 s.
46. Lakoff Dj. Lingvisticheskie geshtalti / Dj. Lakoff // Novoe v zarubej. lingvistike. Vip. 10. Lingvisticheskaya semantika. –M.: Progress, 1981. –S. 350–368.
47. Lakoff Dj., Djonson M. Metafori, kotorimi mi jivem (perevod N.V. Persova) // Teoriya metafori. – M., 1990. –S. 387-416.
48. Lebedova L. Ustoychivie sravneniya russkogo yazika. –Krasnodar: Kubinskiy GU, 2003. –S.
49. Levi-Stross K. Strukturnaya antropologiya = Anthropologie structurale / Per. s fr. V.V. Ivanova. — M., 2001. — 512 s.
50. Leontev A. A. Psixologiya obsheniya. –Tartu, 1976.
51. Leontovich O.A. Vvedenie v mejkulturnuyu kommunikatsiyu. - M.: Gnozis, 2007. - 368 s.
52. Lotman Yu.M. Besedi o russkoy kulture: Bit i traditsii russkogo dvoryanstva. –SPb., 1994.
53. Lotman Yu. M. O dvux modelyax kommunikatsii v sisteme kulturi // Semeiotike. –Tartu, 1971. - № 6. - S. 228.
54. Maslova V. A. Lingvokulturologiya: Ucheb. posobie dlya stud. vissh. ucheb, zavedeniy. - M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya», 2001. Furmanova V. P. Mahmudov N. Semantiko-sintakticheskaya asimetriya v prostom predlozhenii uzbekskogo yazika: Diss. ...dok-ra filol.nauk. –Tashkent, 1984.
55. Mejkulturnaya kommunikatsiya v teorii i praktike prepodavaniya inostrannix yazikov v vuze. - Saransk , 2009- -164 s.
56. Mechkovskaya N. B. Sotsialnaya lingvistika. I. 2 izd. - M., 2000.
57. Muravev V.L. Leksicheskie lakuni (na materiale leksiki fransuzskogo i russkogo yazikov). – Vladimir, 1975.
58. Nekrasova N. Sravneniya obshcheyazikovogo tipa v aspekte sopostavitelnogo analiza xudojestvennix idiolektov // Lingvistika i poetik. –M.: Nauka, 1979. –S. 225
59. Obraznie sredstva russkogo yazika / Pod red. V.N.Teliya. –M., 1995.
60. Ogursova O.A. K probleme lakunarnosti //Funksionalnie osobennosti lingvisticheskix yedinis: Sb. trudov Kubanskogo un-ta. Vip.Z. Krasnodar: Izd-vo Kubanskogo un-ta., 1979. –S. 79.
61. Panchenko N. Sravnenie kak sredstvo deskripsii lji i obmana // Osnovnoe visshee i dopolnitelnoe obrazovanie: problemi didaktiki i lingvistiki. –Volgograd: VGTU, 2000. –S. 138-143.
62. Papikyan A. V. Cotsiokulturnie lakuni: tipologiya, prichini poyavleniyai sposobi zapolneniya pri izuchenii inostrannix yazikov. – C. 481. Elektron variant.
63. Pilyatskin B. Vostochnaya i Yujnaya Aziya. M., 1981
64. Pimenova M.V., Kondratyev O.N. Konseaturalnie issledovaniya. Vvedenie: uchebnoe posobie. –M.: Flinta, 2011.
65. Radchenko O.A. Yazik kak mirosozidanie. - M.: Yeditorial URSS, 2005.-312 s.
66. Saliyev Z.I. Konseptualnaya znachimost i nasionalno-kulturnaya spesifika sentensii v angliyskom i uzbekskom yazikax: Avtoref. diss...kand.filol.nauk. –Tashkent, 2010. –S.25.
67. Sepir E. Izbrannie trudi po yazikoznaniyu i kulturologii. –M., 1993.
68. Slishkin G.G. Ot teksta k simvolu. Lingvokulturnie konsepti presedentnix tekstov v soznanii diskursa. –M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya», 2000.
69. Spornie problemi semantiki. –M., 2005. –

70. Stepanov, Yu. S. Konstanti: Slovar russkoy kulturi [Tekst] / Yu. S. Stepanov. – M. : Akademicheskiy proekt, 2004.
71. Stepanov Yu.S. Fransuzskaya stilistika. –M., 1965.
72. Sternin I.A. Russkiy rechevoy etiket. - Voronej: Istoki, 1996.
73. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekti. –M.: Shkola “Yaziki russkoy kulturi”, 1996.
74. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekti. –M.: Shkola “Yaziki russkoy kulturi”, 1996.
75. Uorf B. L. Otnoshenie norm povedeniya i mishleniya k yaziku // Novoe v zarubejnoj lingvistike. – M., 1960. –Vip. 1. –S. 174.
76. Filosofskiy ensiklopedicheskiy slovar. - M., 1983.
77. Frazeologicheskiy slovar russkogo literaturnogo yazika / Pod red. A. I.Fedorova. –M., 1996;
78. Furmanova V. P. Mejkulturnaya kommunikatsiya v teorii i praktike prepodavaniya inostrannix yazikov v vuze. - Saransk , 2009. -164 s.
79. Xaydegger M. Vremya kartini mira // Novaya texnokraticeskaya volna na Zapade. –M., 1986. - S. 93.
80. Xakimzyanov F. O slovare ustoychivix sravneniy tatarskogo yazika // Rossiyskaya tyurkologiya. – Moskva-Kazan, 2010. -№2. –S. 80.
81. Xomskiy N. Aspekti teorii sintaksisa. M., 1972.
82. Shvedova N.Yu. Izbrannie raboti. –M., 2005.
83. Yazik i mishlenie. M., 1972.

CHET TILIDA

84. Larry A. Samovar, Richard E Porter. Inter cultural communication: A Reader. USA. 2010.
85. Deutschen Volkskundekongress in Hagen/ Hg.: M. Dauskardt, H.Gerndt. Hagen, 1991.
86. *Reuter E., Schorder H, Tittula I.* Zur Erforschung von Kulrurunterschieden in derinternationalen Wirtschaftskommunikation // Interkulturelle Wirtschatskommunikation /Hg : B.D. Muller. Miinchen, 1991.
87. *Roth K.* Interkulturelles Manegement - ein volkskundliches Problem. Zur interkulturellen Dimension von Wirtschaftsunternehmen// Der industrielle Mensch. Vortrage des 28.
88. *Thomas A.* Psychologie interkulturellen Lernens imd Handels// Kulturvergleichende Psychologie. Eine Einfführung. Gottingen, 1993.